

ماد و آتروپاتن

درآمد

بطور ساده نگاهی به نکات اصلی تاریخ «ماد کوچک» یعنی اساسا آذربایجان و کردستان کنونی داشته باشیم تا نشان دهیم که برپایه آنچه که متخصصین اصلی این حوزه نوشته و گفته اند، در این منطقه ایران کنونی، از دوران پیش از ماد، یعنی از سه هزار و اندی سال پیش به این سو، ده ها و صد ها قوم و قبیله، همزمان با جنگ و گریز، صلح و تجارت و خوبشوندی با همدیگر آمیزش یافته اند. از سوی دیگر در این مدت در این منطقه نسل کشی و یا کوچ اجباری بزرگی نسبت به این یا آن قوم و گروه اجتماعی انجام نگرفته، بلکه قومیت همه مردم منطقه هر بار کمی رنگارنگ تر و مختلط تر گشته است. در این رهگذر به چگونگی پیدایش نام «آذربایجان» در دوره اسلامی برپایه نام باستانی «آتروپاتکان» و حدود جغرافیای تاریخی آن نیز اشاره خواهیم کرد.

در شرح این موضوعات مربوط به قومیت و زبان در ماد آتروپاتن از منابع اصلی مادشناسی و تاریخ باستان و همچنین زبانشناسی معاصر و تاریخی مدرن استفاده خواهد شد. همه اطلاعات مطرح شده از همین منابع گرفته شده اند. در مواردی که گمان می‌رود موضوع طرح شده باعث بحث و اختلاف نظر شود، منبع دقیق داده خواهد شد.

Diadochi 301 Shepherd

۱ به طور کلی درباره ماد و «ماد کوچک» و یا آتروپاتن چه میدانیم؟

«ماد» نام یک گروه از اقوام ایرانی و سپس یک پادشاهی در شمال غرب ایران است. اقوام ماد در اواخر هزاره دوم تا اوایل هزاره یکم پیش از میلاد یعنی حدود سه هزار و اندی سال قبل، احتمالاً از فرارود (ماورالنهر) و شمال دریای خزر به مناطق مرکزی، شمالی و غربی ایران کنونی کوچیده در این مناطق مسکون شدند. آنها با اقوام محلی آن زمان این مناطق آمیزش یافته بدنبال دولت عیلامیان (ایلامیان) در جنوب، در شمال - غرب ایران ساختار دولتی جدیدی ایجاد نمودند (۶۷۸ پ.م). این دولت در همسایگی دولت های قدرتمند و پیشرفته میانرودان (بین النهرین) مانند آشور قدرت جدیدی را بوجود آورد که بزودی با گسترش خود تبدیل به وزنه مهمی در منطقه گردید.

باید در نظر داشت که سرحدات و وسعت دولت ماد چیز ثابت و منسجمی نبوده و بخصوص در اوایل این دولتمداری بخاطر قبیله ای بودن این پادشاهی پیوسته در حال تغییر بوده، اما بتدریج گسترش یافته است.

مرکز دولتمداری مادها احتمالاً ابتدا در آذربایجان و کردستان، همدان و کرمانشاهان کنونی ایران و مناطق مرزی این سرزمین ها بود اما این دولت بزودی در شرق تا خراسان، در مرکز و جنوب تا اصفهان و شیراز، در غرب و شمال تا عراق، آناتولی و قفقاز کنونی توسعه یافت و بالاخره با اتحاد با پادشاهی های دیگر منطقه از جمله بابل، باقیمانده امپراتوری آشور را حدوداً ششصد سال پیش از میلاد شکست داد.

پادشاهی ماد بزرگ بعد از حکمرانی تقریباً ۱۳۰ ساله، بالاخره در سال ۵۵۰ پ.م. مغلوب کوروش هخامنشی شد. در امپراتوری پهناور هخامنشی، ماد، استان و یا به پارسی باستان «ساتراپی» بزرگ و مهمی بود.

ماد ها هم از نظر قومی و زبانی و هم از نگاه اداره امپراتوری با دیگر عناصر تشکیل دهنده دولت هخامنشیان مانند پارس ها، پارتی ها، عیلامی ها و همچنین اقوام غیر ایرانی مانند آرامنه، آرامی ها، آشور و بابل و بعد ها یونانی

عباس جوادی - اولین تمدن ها، اولین شهرنشینی ها، اولین تجربه سکونت و کشاورزی و اولین خط و نوشتار در میانرودان و یا بین النهرین بوده است. این تمدن ها که تقریباً ۷۵۰۰ تا ۶۰۰۰ سال پیش آغاز یافتند، عبارت بودند از شومر (و یا سومر)، آشور (و یا آسور)، بابل، اکد و عیلام (و یا ایلام). از این تمدن ها، دولتمداری و تمدن عیلام در سرزمین کنونی ایران (خوزستان، پارس و لرستان و حتی وسیع تر از آن) قرار داشت. با این حساب عیلام اولین تمدن و دولت در سرزمین کنونی ایران است. تمدن های دیگری که نام بردیم در همسایگی ایران کنونی قرار داشتند.

زمانیکه تمدن عیلام حدوداً پنج هزار سال پیش آغاز یافت در آذربایجان و کردستان ایران و همچنین همدان و کرمانشاهان که مجموعاً هسته اصلی ماد را تشکیل میدادند و دیرتر «ماد کوچک» نام گرفتند، هنوز مردم بصورت قبیله ای زندگی میکردند و نوشتار نبود. تمدن و دولتمداری ماد که حدود ۱۰۰۰ سال پیش از میلاد با کوچ اقوام ماد به ایران کنونی و به ویژه شمال و غرب آن شروع شد، آغاز دومین تمدن و دولتمداری در ایران کنونی است.

با این ترتیب در زنجیره تاریخی دولت های عیلام، ماد، هخامنشی، اسکندر، سلوکیان، اشکانیان و بالاخره ساسانیان، اولاد دولت ماد ادامه دهنده چیزی است که با عیلام شروع شده بود و با هخامنشیان ادامه یافت. ثانیاً «ماد آتروپات» و یا «ماد کوچک» و یا فقط «آتروپاتن» یعنی آذربایجان و کردستان، همدان و کرمانشاهان امروزه، یعنی کم و بیش آن «سرگربه» که در نقشه ایران می بینیم، یعنی سرزمینی که دولتمداری ماد از آنجا شروع شد و حتی صد ها سال بعد از سقوط ماد نیز هویت منطقه ای خود را ادامه داد، از نظر درک هویت و تاریخ گذشته اهمیت دارد.

در دنیا دانشمندان انگشت شماری بودند و تعداد کمتری هنوز هم هستند که در این حوزه تاریخ به راستی متخصص اند، چونکه تسلط بر تاریخ، زبان و فرهنگ این دوره، دانش چندین لایه ای زبان و خط، مردم شناسی، تاریخ باستان، و مطالعه ده ها فرهنگ و تمدن مختلف منطقه را ایجاب میکند که هیچ کس نمیتواند حتی اگر عزم و امکانش را هم داشته باشد، این کار را به تنهایی انجام دهد. از سوی دیگر منابع قابل استفاده در این حوزه ها بسیار کم هستند و برخی از آنها حتی رمز گشایی هم نشده اند.

در چند مقاله که در فاصله های مختلفی نوشته شده، کوشش خواهیم کرد

گنزک هنوز در نزدیکی لیلان-میانداوب موجود است. گفته میشود آتسکده مقدس ماد ها بر فراز یکی از تپه های گنزک قرار داشته اما دیرتر به جای دیگری منتقل شده است.

منابع

- (۱) دیاکونوف، ای. م.: تاریخ ماد (ترجمه فارسی)، تهران ۱۳۴۵، ص ۸۶
 (2) Shipman, K.: Azerbaijan iii. Pre-Islamic History, originally published 1987. Encyclopedia Iranica online as viewed in Sep. 2016
 (۳) عقیفی، ر.: اساطیر و فرهنگ ایرانی در نوشته های پهلوی، چاپ دوم، تهران ۱۳۸۳، ص ۴۱۱-۴۱۲
 (۴) عقیفی، همانجا
 (5) Boyce, M.: Ganzak, originally published 2000. Encyclopedia Iranica online as viewed in Sep. 2016
 (6) Minorsky, V.: Roman and Byzantine Campaigns in Atropatene, BSO(A)S, 11/2, 1944, pp. 243-65, quoted in: Boyce, M Gaznak, in: Encyclopaedia Iranica online, as viewed in Sep. 2016

۲ آتروپاتن بخشی از ماد و ایران بعدی بود

وقتی کورش هخامنشی در سال ۵۵۰ پ.م. پادشاهی ماد بزرگ را شکست داده به امپراتوری نوحاسته خود ملحق نمود، روابط سه جزء اصلی ایران آینده یعنی عیلام، پارس و ماد نه با خشونت و دشمنی بلکه بیشتر با آمیزش پیش رفت. ظاهراً کورش پادشاهی ماد را لغو نکرد (۷) بلکه فقط قدرت پادشاهی مرکزی دست بدست شد اما کورش و جانشینان هخامنشی او عناوین رسمی پادشاهان ماد و نظام دولتی آنها را قبول نمودند و سرزمین ماد در امپراتوری هخامنشی همچون دومین سرزمین پس از خود سرزمین پارس مقام ممتاز خود را نگهداری کرد (همانجا). اکباتان (همدان) که پایتخت ماد بزرگ بود بعنوان یکی از پایتخت های هخامنشی باقی ماند و نیروی ویژه «ده هزارسپه‌ن» ارتش هخامنشی عبارت از پارس ها، عیلامیان و ماد ها بود (همانجا).

زبان فارسی نیز که در زمان هخامنشیان هنوز اساساً منقسم به گونه های محلی بزرگ یعنی شرقی، جنوبی و غربی بود که از همدیگر دور و هرکدام به لهجه های شفاهی گوناگونی تقسیم میشدند، با اتحاد سیاسی جدید و گسترده ای که با امپراتوری هخامنشی ایجاد شده بود به سوی استاندارد شدن و آسان تر شدن حرکت کرد. اولین محصول این روند در زمینه زبان، مرحله «فارسی میانه» و یا «پهلوی» بود که تقریباً ۲۰۰ سال بعد در اواخر هخامنشیان آغاز شده باعث افزایش آثار نوشتاری بویژه در عصر ساسانی گردید. در همین دوره است که گونه جنوب-غربی زبان ایران یعنی پارسی با آمیزش و مبادله واژگانی، دستوری و آوایی با دیگر گونه های شرقی و غربی، بصورت زبان مشترک و بتدریج استاندارد ایران در میاید (۸) و زبان های شرقی و غربی پهلوی بتدریج و در عمل از گردونه «کاربرد مشترک» امپراتوری خارج شده اساساً بصورت لهجه های شفاهی (شرقی و غربی) ادامه حیات میدهند.

به موضوع زبان در آتروپات و یا «ماد کوچک» بازخواهیم گشت، اما منظور از ذکر نکات بالا درباره نظام اداری و یا زبان دولت ماد و آمیزش آن با نظام و زبان دولت هخامنشی اشاره به تسلسل و تداوم دولتداری و فرهنگ در این دو دولت و آمیزش و جوش خوردن آنها در یک نظام و دولت است که اگرچه با حمله اسکندر و سقوط هخامنشیان دچار سکنه گردید، اما بزودی بصورتی دیگر از سر گرفته شد.

ویل دورانت در جلد نخست «تاریخ تمدن» («ریشه های شرقی ما») در باره شکست ماد ها و دویست سال بعد شکست جانشینان هخامنشی آنان میگوید: «با پارسیان (هخامنشی) همان شد که پیش از ایشان با مادیان شده بود، چه، پس از گذشتن دو سه نسل از زندگی آمیخته به سختی، آنان به خوشگذرانی مطلق پرداختند» (۹). مورخین یونان باستان نوشته اند که

و روم آمیزش یافتند.

دیاکونوف (۱) میگوید دولت ماد در قرن سوم پیش از میلاد یعنی زمان اشکانیان به دو قسمت «ماد سفلی» و «ماد آتروپاتن» تقسیم شده است.

در زمان ماد ها و هخامنشیان اداره محلی هر استان و یا ایالت به یک استاندار، حاکم و یا پادشاه محلی سپرده میشد که به آن «ساتراپ» میگفتند. ساتراپ واژه ای است از زبان مفروض مادی و در عین حال پارسی باستان که به حکمرانان منطقه و استان های امپراتوری های ایرانی ماد و هخامنشی داده شده بود. آنها در عین اینکه تابع «شاه شاهان» و یا شاهنشاه بودند و در محل خود مانند پادشاهان محلی عمل میکردند. در اکثر موارد حاکمیت این «ساتراپی» ها موروثی بود مگر اینکه «شاه شاهان» در این روند مداخله ای کند. این تقسیم قدرت بعد ها در دوره ساسانیان و حتی پس از اسلام نیز ادامه داشت. در دوره ساسانیان وظیفه ساتراپ ها را «مرزبان» ها اجرا میکردند.

با وجود اضمحلال دولت بزرگ تر ماد و برآمدن هخامنشیان، نام «ماد» همچنان در منابع میانرودان و غرب، بخصوص آثار یونانی و لاتینی برای اشاره به سرزمین های شمال غربی و غربی ایران هخامنشی بکار برده میشد.

در منابع باستانی غربی مانند استرابو و پلوتارک (۲)، دو مورخ معروف یونانی، به دولت بزرگتر و کوتاه عمر تر ماد، «ماد بزرگ» و به حکومت کوچکتر و شمالی این دولت که بعنوان دولتی محلی و تاحدی خودمختار چند قرن دیگر به حیات خود ادامه داد، «ماد آتروپاتن» و یا فقط «آتروپاتن» و گاه «ماد کوچک» نام داده شده است. در فارسی میانه (پهلوی) این نام در ابتدا «آتورپاتکان» و دیر تر «آدورپاداکان» و در فارسی «آذربایگان» و یا «آذربایگان» بود که معرب آن در فارسی معاصر ابتدا «آذربایجان» بوده و سپس به «آذربایجان» تبدیل شده است. «آتور» و یا «آدور» مادی همان «آدور» و یا «آذر» فارسی است که تعبیری اوستائی است و معنی «نگهبان آتش» میدهد (۳).

در زمان هخامنشیان بخشی از سرزمین تاریخی ماد که در واقع سرزمین آغازین این امپراتوری بود زیر حاکمیت یک ساتراپ بنام آتروپات (به یونانی «آتروپاتس») قرار داشت که خود مادی بود و سلسله محلی خود را در زمان هخامنشیان تاسیس کرده بود. داریوش سوم هخامنشی نیز حاکمیت محلی آتروپات را بر این خطه ماد که احتمالاً عبارت از آذربایجان، کردستان و بخشی از همدان-کرمانشاهان امروز ایران بود، تأیید نمود. زمانی که بعد از ۲۲۰ سال، امپراتوری وسیع هخامنشیان در اثر حمله اسکندر مقدونی سقوط کرد، آتروپات که در آغاز در صفوف داریوش سوم جنگیده بود، دیرتر از طرفداران اسکندر شد. او ساتراپ «آتروپاتن» و یا آذربایجان باقی ماند و برای تحکیم این اتحاد دخترش را به همسری یکی از سرداران یونانی اسکندر داد.

پادشاهی محلی آتروپات و جانشینان این سلسله در مناسبات با همسایگان و دیگر حکومت های متعاقب شکست هخامنشیان مانند ارمنستان، اشکانیان، روم و در نهایت بیزانس یعنی روم شرقی، گاه مستقل عمل میکرد، گاه در صلح و آمیزش قومی و خانوادگی بسر میبرد و گاه جنگ مینمود تا اینکه پس از حدود ۲۴۰ سال، این حکومت محلی ابتدا تابع دولت اشکانیان شد و آنگاه در اثر برآمدن ساسانیان جزو این امپراتوری جدید ایران گردید.

در دوره ساسانیان نیز آتروپاتن، یا اتورپاتکان و یا آذربایگان یکی از استان های رسمی ساسانی بود که به نمایندگی از سوی شاهنشاه ساسانی از سوی یک «مرزبان» (بجای ساتراپ پیشین) اداره میشد.

نام پایتخت دولت ماد، طوریکه در سنگ نبشته بیستون متعلق به داریوش یکم (قرن ششم پ.م.) نوشته شده، به پارسی باستان «همگمتانا»، به عیلامی «آگمادانا»، به بابلی «آگامتانو» ذکر شده است که همان «همدان» به فارسی معاصر است.

برخی منابع نام مرکز آتروپاتن و یا آذربایجان در زمان اشکانیان را پرسه (به فتح «پ») در نزدیکی تخت سلیمان کنونی ذکر کرده اند (۴). پیش از آن نام پایتخت و یا مرکز اقامت و حکومت ساتراپ آتروپات «گنزک» (به فتح «گ» و «ز»، مادی «گزن» و فارسی «گنز» بمعنی «گنچ، خزینه») در جنوب دریاچه ارومیه بوده است (۵). به گفته مینورسکی (۶) خرابه های

در زمان جنگ، تعیین کننده استقلال و یا تبعیت از دولتی بزرگتر بود. از این جهت میتوان گفت آتروپاتن زمانی خود عبارت از دولت ایران بود (پادشاهی ماد)، بعد بخشی مهم از امپراتوری ایرانی هخامنشیان شد، بعد استانی از دولت بزرگ اسکندر بود و بعد از مرگ اسکندر از پرداخت مالیات و باج سرپیچی کرد (و با معیارهای گذشته «مستقل» شد) اما بزودی مانند دوره هخامنشیان تحت حاکمیت دولت های بزرگتر اشکانی و ساسانی در آمد.

با این ترتیب «استقلال» و سرپیچی آتروپاتن از پرداخت مالیات و تامین سرباز و آذوقه به دولتی مرکزی (یعنی جانشینان سلوکی اسکندر) تا اوایل دولت اشکانی که آتروپاتن باز جزو امپراتوری گردید، احتمالاً حدوداً ۱۵۰ سال طول کشیده است.

در تاریخ کشورهای بزرگ، سرکشی و پیدایش اینگونه کشورهای کوچک و «مستقل» معمولاً از عوارض ضعف مزمن برخی پادشاهان، تقسیم یک کشور بزرگ به دولت های کوچک تر و ضعیف تر بدنبال مرگ حکمران بزرگ و یا شکست آن دولت در جنگ با دولتی دیگر و تقسیم آن به بخش های مجزا و یا بروز دشمنی های مستمر داخلی در درون دولت های بزرگ بوده است. بنظر میرسد در نمونه «استقلال» نسبی و موقتی آتروپاتن در پی شکست هخامنشیان و تقسیم ایران بین فرماندهان سلوکی و معتمدین آنان، همه این عوامل و شرایط موثر و سهیم بوده اند.

اما همانگونه که دوره هخامنشیان دوره آمیزش ماد و پارس و عیلام بود، دوره اسکندر، سلوکیان، و اشکانیان یعنی پارتیان نیز دوره ادامه آمیزش و استحاله دولتی، قومی و زبانی-فرهنگی ماد های آتروپاتن با پارتی ها، پارس ها و حتی ارمنه و یونانیان بود تا جائیکه خود آتروپاتن دخترش را به همسری یکی از نوادگان داریوش دوم پادشاه ایران بنام آرتوبازان جانشین آتروپاتن شد و مهرداد اشکانی دختر تیگران بزرگ پادشاه ارمنی را به همسری گرفت.

منابع

- (7) Schippmann, K.: Azerbaijan iii, Pre-Islamic History, Encyclopedia Iranica Online, as viewed in Sep. 2016
 (۸) جوادی، ع.: سرگذشت زبان ها، در: ایران و آذربایجان، لندن ۲۰۱۶، ص ۲۸۰-۲۸۳
 (9) Durant, W.: Our Oriental Heritage, p. 381, New York, 1951
 (10) Chaumont, M. L.: «Atropates,» Encyclopaedia Iranica Online, as viewed in Sep. 2016
 (11) Kroll, S. E.: Map 90 Media Atropatene, Princeton University, 1994 (PDF)
 (12) Strabo: Geography, 1, 13, 11
 (۱۳) گیرشمن، ر.: تاریخ ایران تا اسلام، چاپ نهم، تهران ۱۳۷۲، ص ۲۸۷-۲۸۸
 (۱۴) گیرشمن: همانجا
 (15) Schippmann: ibid

۳ اقوام آتروپاتن تا دوره ماد ها کدامند؟

به گفته مورخین صاحب نظر، تاریخ چیزی است که مطالعه آن را باید از وسط آغاز کرد چرا که ابتدای تاریخ به ما معلوم نیست. اگر تاریخ مکتوب و ثبت شده را با نوشتارهای میانرودان (بین النهرین) و بویژه شومر (سومر) و یا مصر باستان شروع کنیم، نمیتوانیم بیش از شش هزار سال به عقب برویم. بعد از آن، هر چه در باره ابتدای اقوام و زبان ها بیابان بشیم، نمیتوانیم کار چندانی جز گمانه زنی انجام دهیم.

بررسی موضوع اقوام و زبان ها در دولت ماد و یخش شمالی آن (یعنی اساساً آذربایجان و کردستان ایران کنونی) از یک جهت بسیار سخت و از سوی دیگر ساده تر از بررسی همین موضوع در مناطق دیگر است. ماد ها و از جمله مردم باستانی آتروپاتن از خود اثر و نوشته ای بجا نگذاشته اند. این

داریوش سوم، آخرین پادشاه هخامنشی، شخصی متوسط و بی لیاقت برای لحظه های بحرانی تاریخ و حتی ترسو بود. اما از روی انصاف این را هم باید گفت که ساتراپ هائی که در آن مرحله، ایالات گوناگون ایران را اداره میکردند نیز طبق بسیاری از روایات تاریخی چندان با لیاقت نبودند و حتی بین همدیگر مشغول کشاکش، حسادت و دشمنی و نسبت به شاهنشاه امپراتوری متمایل به سرکشی بودند. اگر به همه این شرایط، درخشیدن ستاره اقبال اسکندر مقدونی در کشورگشائی را هم علاوه کنیم، آسان تر خواهیم فهمید که چه شد که داریوش سوم، وارث بزرگترین امپراتوری جهان تا آن سال ها، با وجود برتری نیروهایش، در خود توان ایستادگی در مقابل اسکندر را ندید و دولتداری هخامنشی در پی چندین شکست بالاخره در سال ۳۳۱ پ.م. متلاشی شد.

در واپسین سال های سلسله هخامنشیان، آتروپات، سرکرده یک طایفه بانفوذ محلی از شمال ماد، ساتراپ هخامنشی در ماد بزرگ و در عین حال فرمانده لشکر هخامنشی ماد، آلبانیا و ساکاسن (سرزمین سکا ها، بخشی از اورارتو و ارمنستان سابق) در جنگ با اسکندر مقدونی بود و حتی تا مرگ داریوش سوم به او وفادار باقی ماند. اما پس از مرگ داریوش و احتمالاً بدنبال مشاهده وضع پریشان لشکر هخامنشی، آماده همکاری با طرف پیروزمند یعنی اسکندر شد. اسکندر که در این موقع (سال ۳۳۰ پ.م.) در همدان بود ساتراپی ماد را به یکی از فرماندهان یونانی اش سپرده بود. اما دو و یا سه سال بعد، از آن فرمانده روگرداند و با قبول پیشنهاد آتروپات، او را به ساتراپی کل ماد منتصب نمود (۱۰).

پس از مرگ اسکندر در سال ۳۲۳ پ.م. امپراتوری وسیع او در بابل بین فرماندهانش تقسیم شد. در همانجا بود که سرزمین گسترده ماد بین «ماد کوچک» (آذربایجان و کردستان ایران کنونی) و «ماد بزرگ» (مابقی سرزمین های ماد شامل همدان، لرستان، خوزستان، فارس و اصفهان، ری و صفحات ساحلی دریای خزر) تقسیم شد و آتروپات بعنوان ساتراپ «ماد کوچک» تأیید گردید. از آن پس این بخش شمالی ماد بعنوان «ماد آتروپات» و یا «ماد کوچک» و یا بطور مختصر «آتروپاتن» (یعنی سرزمین آتروپات، به فارسی میانه «آتورپاتاکان» و یا آتورپادگان به معنی «سرزمین نگهبان آتش») نام گرفت که در فارسی معاصره آذربایگان و بعد تر آذربایجان تغییر یافت.

مورخ یونانی استرابو (۱۲) مینویسد که پس از چند سال آتروپات از فرمانبرداری سرکردگان یونانی سلوکی سرپیچی نموده پادشاهی و سرزمین خود را مستقلاً اداره نمود. این، دوره زوال حاکمیت مرکزی سلوکیان بود که از بابل تا اصفهان و پارس بیری «استقلال» برافراشتند در حالیکه به گفته رومن گیرشمن «این دولت ها لقمه سهل التناولی برای قدرتی جدید محسوب میگرددند» (۱۳). این قدرت جدید دولت پارتیان و یا اشکانیان بود که از شرق دریای خزر برخاسته بودند تا بقول گیرشمن به دوره رواج و پیشرفت اقتصادی و آمیزش ایران و یونان پایان دهند و به «ایرانیت» دوره هخامنشی بازگردند (۱۴).

آتروپات نام خود را به آذربایجان داد اما دودمان او نیز مانند دودمان های دیگر ابدی نبود. جانشینان آتروپات تقریباً ۴۰۰ سال یعنی در دوره سلوکیان و اشکانیان بر آذربایجان و بخشی از ارمنستان حکمرانی کردند. اولین جانشین آتروپات یعنی آرتوبازان (به یونانی: آرتوبازانس) بود که گفته میشود نوه داریوش دوم پادشاه ایران از خانواده پدری بود. او حاکمیت سلوکیان را پذیرفت اگرچه استقلال عمل معینی را نیز حفظ نمود. از این به بعد است که اداره و سازماندهی دولتی ارمنستان هم به اداره آتروپاتن علاوه شد و حتی آرتابازان و اکثر جانشینان او عنوان «حاکم ارمنستان و آتروپاتن» را گرفتند (۱۵). با این ترتیب در زمان اشکانیان (پارتی ها) آتروپاتن نیز مانند بقیه ماد و ایران تاریخی، بخشی از امپراتوری اشکانی شد.

برخی منابع تاریخی به تبعیت از استرابو چند قرن حاکمیت سلسله آتروپات در «ماد کوچک» را دوره «استقلال» این پادشاهی نامیده اند. این از نگاهی درست است. اما «استقلال» دوهزار سال پیش در مقایسه با امروز معنی دیگری محدودتری میدهد. در حالیکه امروز عوامل و عناصر به مراتب بیشتری شرط «استقلال» به حساب میآیند، در گذشته دو عامل اصلی: پرداخت باج و خراج به دولت مرکزی بزرگتر و تامین جنگجو و آذوقه برای حکمران بزرگ

تا اینکه ماد ها دولت اورارتو را شکست دادند (۲۲). برخی منابع گفته اند که زبان ارمنی و گرجی باستان با زبان اورارتویی خویشاوند است اما بسیاری از زبانشناسان از جمله ویندفور (۲۳) بر آنند که اورارتویی-هوریانی از نظر خویشاوندی، زبانی منفرد («ایزوله») است یعنی با زبان دیگری خویشاوندی ندارد.

بعضی منابع آشوری و یونانی از قبایلی موسوم به کادوسیان و کاسپی ها هم سخن میگویند که در گیلان کنونی، شرق آذربایجان و آلبانیای باستان یعنی شمال ارس میزیستند. برخی از این منابع این اقوام را ایرانی و برخی دیگر «غیر ماد» و یا «غیر آریائی» توصیف کرده اند اما اطلاعات مشخصی در باره قومیت و زبان آنها موجود نیست.

ظاهراً هزاره سوم و دوم پیش از میلاد در آذربایجان و کردستان کنونی بدون تحولات بزرگ قومی و زبانی گذشته است و اقوام این منطقه و سرزمین های آنان برای تمدن های میانرودان از جمله آشور و عیلام و در تاریخنویسی یونانی «حاشیه» بشمار میرفتند.

طوری که می بینیم در هزاره سوم پ.م. و حتی تا اواخر هزاره دوم پ.م. در این منطقه و یا دیگر مناطق ایران کنونی خبری از ماد ها و یا دیگر اقوام ایرانی مانند پارسی ها و پارتی ها نیست.

از اواخر هزاره دوم پ.م. است که قبایل ایرانی از مناطق شمالی دریای خزر و احتمالاً از غرب آسیای میانه بتدریج به فلات ایران کنونی مهاجرت کرده در این سرزمین های نو مسکون میشوند (۲۴).

ظاهراً ریشه دواندن مادها در مرکز و غرب ایران کنونی و از جمله آرتوپاتن بعدی بتدریج اما بطور منظم و فزاینده انجام گرفته چرا که اگر کوچ آنها به فلات ایران را اواخر هزاره دوم و اوایل هزاره نخست فرض کنیم، دولت ماد ها تحت پادشاه نخست ماد دیاکو حدوداً ۳۰۰-۴۰۰ سال بعد یعنی ۷۰۰ سال پیش از میلاد تاسیس شده گسترش یافته است. زبان و فرهنگ ایرانی مادی نیز بهمین صورت بر سرزمین های جدید مرکز و غرب ایران کنونی حاکم گشته است. از همین سال ها به بعد است که منابع آشوری و با اورارتویی و یونانی نمونه هایی از زبان مادی ظاهراً رایج در ماد غربی را بدست میدهند.

دیاکونوف میگوید سیر کوچ اقوام ایرانی ماد از شرق و مرکز ایران کنونی به غرب بوده است و این سیر مهاجرت و پیشرفت عنصر زبانی ایرانی را میتوان از قرن نهم تا هفتم قبل از میلاد از روی اصطلاحات جغرافیائی و یا اسامی خاص مشاهده نمود. بنظر او در این دوره در سرزمین بعدی ماد بزرگ نشانه ای از قتل عام های قومی و یا کوچ های اجباری دیده نشده و بنظر میرسد اقوام مختلف ماد با آمیزش با مردم محلی و حتی جذب برخی عناصر زبانی مردم بومی به آنچه که بعد ها شاخه غربی زبان های ایرانی و یا «زبان مادی» نامیده میشود تبدیل شده است. او میگوید حتی اولین دولت های مادی بر پایه دولت نسبتاً قدرتمند محلی ماننا تشکیل یافت که در مناطق جنوبی دریاچه ارومیه بر پایه عناصر بومی کوتی و لولوبی تاسیس شده (۲۵) و حتی از دولت عیلام تأثیر پذیرفته بود.

منابع

- (۱۶) دیاکونوف، ای. م.: تاریخ ماد، تهران ۱۳۴۵ (بعد از این: دیاکونوف الف) ۱۳-۱۸
 (17) Frye, R. N.: The History of Ancient Iran, München 1983, 65-69
 (۱۸) دیاکونوف الف، ص ۱۳-۱۸
 (۱۹) دیاکونوف، الف، همانجا، ص ۱۳۱
 (۲۰) Windfuhr, G. (A): Iran vii, Non-Iranian Languages (4) Urartian, in: Encyclopaedia Iranica Online, as viewed in Sep. 2016
 (۲۱) دیاکونوف، الف، همانجا، ص ۱۳۸
 (22) Schippmann: ibid
 (23) Windfuhr, G. (A): ibid
 (24) Windfuhr, G.: The Iranian Languages, London and New York, 2009, pp. 5-6

وضع بررسی سوال ما را بسیار مشکل میکند. اما آنچه به دانشمندان در این زمینه کمک میکند این است که در همسایگی دور و نزدیک ماد ها و از جمله مردم آرتوپاتن، تمدن های باستانی تر و در آن دوره ها پیشرفته تر (مانند شومر، اکد، آشور، عیلام، یونان) موجود بودند که اشاره هایی به ماد ها نموده اند که سرخ های مهمی به دانشمندان معاصر میدهند. علاوه بر این، آثار بعدی فارسی باستان که «خویشاوند نزدیک» زبان مفروض «مادی» است و حتی بعضی مطالب اوستا و تورات، اشاره هایی به واژه ها و یا نام های مادی دارند (۱۶).

اما در همین زمینه هم مشکلات بسیار موجودند، از جمله بخش بزرگی از این منابع به خط میخی اند و برخی از این زبان ها و آثار باستانی یا اصلاً و یا کاملاً رمز گشائی نشده اند. در نهایت این را هم نمیتوان ناگفته گذاشت که تعداد زبانشناسان باستانی و مردم شناسان که به اقلا چند زبان و خط باستانی واقف بوده بتوانند متون این زبان ها را در بستر تاریخی و زبانشناختی تحلیل و با داده های دیگر مقایسه کنند بسیار کم است (۱۷).

به نوشته ایگور دیاکونوف پژوهشگر برجسته تاریخ ماد، منابع شومری و اکدی قدیم تا اندازه ای به سبب فتوحات برخی قبایل که از سرزمین بعدی مادی ها برخاسته بودند «قدیم ترین اطلاعات را در باره سرزمینی که بعد ها کشور مادی ها نامیده شد، بدست میدهند» (۱۸).

دیاکونوف میگوید سه هزار سال پیش از میلاد در سرزمینی که بعد ها ماد غربی و آرتوپاتن نامیده شد قبایل هوریان، لولوبیان، کوتیان و چندین قبیله کوچک و بزرگ دیگر میزیستند. از برخی از این قبایل که به تمدن های پیشرفته تر میانرودان و از جمله آشور و عیلام نزدیک تر بودند اطلاعاتی در دست است. آنها اکثراً نه بصورت شهرنشینی، بلکه قبیله ای زندگی میکردند. از میان آنها هوریان زندگی اجتماعی پیشرفته تری داشتند، زبانشان با اورارتویی که بعداً در این منطقه گسترش یافت خویشاوند بود. هوریان برای نوشتن زبان خود از خط اکدی استفاده مینمودند. قبایلی که به زبان هوریانی سخن میگفتند اساساً در شمال میانرودان (امروزه کردستان عراق) زندگی میکردند اگرچه برخی منابع میگویند آنها بطرف غرب یعنی آرتوپاتن بعدی نیز رسوخ کرده بودند. زبان هوریان (۱۹) با اورارتویی خویشاوندی داشت (۲۰).

روشن است که همزمان با مجاورت با آشور از غرب، از جنوب قبایل و تمدن عیلامی نیز به مناطق کرمانشاهان، کردستان و آذربایجان کنونی تأثیر کرده بود.

دو قبیله اصلی دیگر که بومی آذربایجان و کردستان ایران بودند لولوبیان و کوتیان نام داشتند. از آن میان قبایل لولوبی از دره دیاله در شمال عراق تا نواحی دریاچه ارومیه در اکثر کوهپایه ها مسکون بودند. گروه دوم اقوام باستانی آرتوپاتن بعدی کوتیان بودند که ظاهراً بیشتر در آذربایجان و کردستان ایران میزیستند (۲۱). در منابع آشوری و عیلامی برخی اطلاعات در باره نام، لباس و شرح جنگ ها و کشاکش ها و یا مناسبات و آمیزش با این اقوام قید شده است اما درباره زبان و تبار این اقوام نمیتوان به یقین چیزی گفت اگرچه بعضی مورخین درباره ارتباط آنها با عیلامیان و دیگر تاریخنویسان به احتمال ارتباط آنان با مردم بومی کاسپی (سواحل دریای خزر) گمانه زنی کرده اند. اطلاعات منفردی که در باره این اقوام موجود است نشان میدهد که آنها اگر چیزی مینوشتند به زبان اکدی مینوشتند که زبانی سامی بود و بین آشوریان و بابلیان میانرودان باستان رایج بود.

از حدود ۱۵۰۰ سال پ.م. تا مدتی پس از تاسیس دولت ماد ها، شاهد تشکیل دولت های محلی کوچکی مانند ماننا در جنوب دریاچه ارومیه و دولت اورارتو در غرب و شمال غربی این دریاچه هستیم. از قبایل دولت ماننا که دامداری در میانشان رواج داشت و بعنوان اتحادیه کوچکی از قبایل در سطح محلی صاحب قدرت معینی شده بودند اطلاعات دقیقی در دست نیست. ظاهراً از لحاظ تبار و زبان مردم ماننا مرکب از کوتیان و لولوبی ها بودند.

طبق کشفیات کلاسیک از سال های ۱۹۶۰ در بسطام (نزدیک خوی) و تکاب (جنوب غرب دریاچه ارومیه) اقوام اورارتویی در این دوره و مدتی تا بعد از شکل گیری دولت ماد ها در سرتاسر غرب دریاچه ارومیه ساکن بوده اند

۴ زبان های ایرانی ماد چگونه در آذربایجان و کردستان ریشه دواند؟

در بخش گذشته این مقاله ها از هزاره های سوم و دوم پیش از میلاد و همچنین اوایل هزاره نخست پ.م. و آغاز کوچ اقوام ایرانی ماد از شرق به غرب و از مرکز ایران کنونی به آذربایجان سخن گفتیم.

وقتی ماد ها به آروپاتن بعدی یعنی آذربایجان و کردستان کنونی آمدند آنها هنوز زندگی قبیله ای داشتند. منابع آشوری و اورارتویی نام برخی از این قبیله ها را ذکر کرده اند. اما همزمان با رشد یکجانشینی و موسسه دولت در جوامع بومی آروپاتن این قبیله ها بتدریج کم اهمیت تر شدند.

در نمونه دولت محلی و نسبتا قدرتمند ماننا که پیش از دولت ماد ها تاسیس یافت، میتوان رشد موسسه دولت را در آذربایجان و کردستان باستان مشاهده کرد.

جامعه ماننا را که بگفته دیاکونوف در دوره پادشاه «ایرانزو» اکثر سرزمین آروپاتن بعدی را دربر میگرفت، دوچیز نمایان کرده بود: یکم: رشد کشاورزی و دامداری و دوم: رواج برده داری. اما هنوز (بخصوص در دولت ماننا که هنگام برآمدن دولتمداری ماد ها بر این سرزمین حاکم بود) حاکمیت اساسا در دست چند خاندان مقتدر قرار داشت یعنی نظامی «الیگارشیک» حاکم بود که آن هم به حاکمیت های کوچک افراد در طایفه ها و روستا ها استوار بود و همین وضع مانع متحد شدن اکثریت مردم میشد. بعبارت دیگر، بجای یک دولت واحد، حاکمان کل به حکام کوچکتر و آنها هم به حکام کوچکتر از خود حکم میراندند.

دولت ماننا که میان دو دولت نیرومند تر آشور و اورارتو مانده و از سوی هرکدام تحت تهاجم بود، با استفاده از اختلاف آن دو موقعیت خود را استوار تر کرد. در اواخر ربع نخست هزاره یکم یعنی حدودا ۷۵۰ سال پ.م. است که کوچ و سکونت قبایل ماد در شمال غرب ایران کنونی بیشتر و بیشتر میشود، دولت ماننا همزمان با کشاکش و فرار و نشیب بسیار در روابط خود با این کوچندگان نو ایرانی زبان در آن ادغام می یابد و با این ترتیب زمینه ایجاد دولت ماد فراهم میاید.

دیاکونوف مینویسد در آن دوره «در نواحی آذربایجان کنونی ایران که شامل کرانه های شرقی و جنوبی دریاچه ارومیه و اراضی جنوبی تر آن تا خط قزوین- همدان میگردد، قبایل گوناگونی مسکن داشتند که منابع آشوری بر روی هم کوتیان و یا کوتیان- لولوبیان مینامیدند (۲۶). در نواحی غرب دریاچه ارومیه، طوری که دیدیم، بخصوص پیش از حکومت مادیان، اورارتوئیان بسیاری میزیستند (۲۷). البته مردم دولت اورارتو خود از چهار گروه قومی تشکیل میشدند: اورارتوئیان، هورپان، ایبری-گرجیان و ارمنیان (۲۸). در مناطق ساحلی دریای خزر و نواحی پائین تر دره قزل اوزن کنونی، پادشاهی ها و قبایل گوناگونی موجود بودند که در منابع باستانی «گل ها»، کادوسیان و کاسپیان (خزری ها) نامیده شده اند و به گفته دیاکونوف «به ظن قوی با کوتیان و کاسپیان قرابت داشتند» (۲۹). توضیح اینکه کاسپیان قومی را تشکیل میدادند که در جنوب آروپاتن بعدی یعنی حدودا لرستان کنونی بصورت قبیله ای میزیستند و به گفته دیاکونوف احتمالا با عیلامیان قرابت داشتند. زبان اکثر آشوریان هم که در مناطق وسیعی تا شمال فرارودان یعنی جنوب و غرب آذربایجان میزیستند و به سرزمین ماننا میتاخذند آرامی بود.

بعضی منابع نوشته اند که در این دوره آذربایجان و کردستان ایران کنونی از شمال کوه های قفقاز و جانب دریای سیاه با هجوم برخی اقوام ایرانی و غیر ایرانی دیگر (سکایان و کیمریان) روبرو شده است که ظاهرا برای مدتی موقتی به این نواحی حمله و یا کوچ کرده اند.

تصویر قومی و زبانی آذربایجان و کردستان کنونی ۷۰۰ سال پیش از میلاد چنین رنگارنگ، منقسم و پیچ در پیچ بود.

در این شرایط آنچه که زمینه فراز و قدرت گیری دولت ماد را فراهم آورد

لشکر کشی مادیان بر ضد آشور و اورارتو بوده که در پی آن همزمان با سقوط این دو همسایه قدرتمند، ماد ها بصورت یک قدرت جدی منطقه ای در آمدند و بدنبال آن بجز سرزمین های دولت ماد (یعنی آذربایجان و ایالات مرکزی و غربی ایران) زمین های وسیعی را به شمول پارس (پرسید)، پارت، سغد، میانرودان شمالی (امروزه کردستان عراق)، ارمنستان و شاید هم بخش هایی از کرمان، مکران و بلوچستان کنونی و شاید بخشی از خوارزم را به امپراتوری جدید خود افزودند. از میان این سرزمین ها ظاهرا پارس و عیلام که سلسله هخامنشیان به روایت سنگنبشته بهیستون و تاریخ هرودوت (۳۰) در قرن هفتم پ.م. در آنجا حاکم بودند، نقش ویژه ای برای ماد داشتند چرا که این مناسبات نزدیک (چه از نگاه اداره دولتی، مالیات ها، سازمان اجتماعی و چه از نظر آئین زرتشتی، زبان و فرهنگ) آینده آنچه را که امروز «ایران» نامیده میشود بطور بارزی رقم زده است.

در بررسی دگرگشت زبان مردم آذربایجان و کردستان، دیاکونوف در اثر دیگری مینویسد «اگرچه بعضی از نوادگان همان اقوام کوتی هزاره سوم پ.م. (در زمان ماد ها نیز) هنوز در کوهستان های آذربایجان و کردستان کنونی زندگی میکردند، اما زبان های ایرانی که بخشی از شاخه زبان های هند و ایرانی هستند دیگر بطور گسترده ای در آذربایجان ایران و کوهپایه ها و ارتفاعات سرتاسر ایران دامن گسترده بودند» (۳۰).

منابع

- (۲۶) دیاکونوف الف، ص ۲۸۱
 Schippmann: ibid (27)
 (۲۸) دیاکونوف، الف، همانجا
 (۲۹) دیاکونوف الف، ص ۲۸۲-۲۸۳
 (30) Diakonoff, I. M.: The Pre-History of the Armenian People (Excerpts), New York, 1984

۵ هنگامیکه آذربایجان و کردستان ایرانی شد

ریچارد فرای مینویسد: در مقام مقایسه، میتوان میان گسترش ماد ها و در واقع همه اقوام ایرانی در ایران غربی در اوایل هزاره یکم پیش از میلاد و گسترش ترک ها دو هزار سال بعد در آذربایجان قرن یازدهم و دوازدهم میلادی شباهت هایی یافت (۳۱). در هر دو مورد زبان اکثر مردم آذربایجان تغییر یافت.

همچنین، همانگونه که در مورد کوچ ترک ها هم میتوان دید، در زمان کوچ و سکونت ماد ها به شمال غربی فلات ایران اقوام دیگر ایرانی نیز بطور همزمان به این مناطق آمدند. مثلا منابع اورارتویی و آشوری از سرزمینی بنام «پارسوا»، در شرق اورارتو و آشورسخن گفته اند که جایی میان جنوب دریاچه ارومیه و کرمانشاه کنونی قرار داشته و بسیاری دانشمندان در این مورد نظر داده اند. آیا مردم «پارسوا»، نامی که به احتمال قوی با واژه های پارس و پارت (فارس کنونی) مرتبط است اجداد همه اقوام ایرانی بودند؟ امروزه پاسخ دقیق این پرسش ممکن نیست. بنظر دیاکونوف همه این واژه ها اشکال کوناگون واژه ایرانی باستان «پارساوا» هستند که «مرز، حاشیه، پیرامون» معنی میداد و این هر سه منطقه در حاشیه دولت ماد قرار داشتند (۳۲). برپایه این دیدگاه میتوان گمانه زنی نمود که بغیر از آسیای میانه و فرارودان (ماورالنهر)، دستکم یک مسیر مهم دیگر برای کوچ اقوام گوناگون ایرانی در هزار سال پ.م. از شمال قفقاز یعنی از جنوب روسیه کنونی (احتمالا از سواحل دریای خزر و گذرگاه دربند) به جنوب قفقاز و سپس آذربایجان کنونی بوده است (۳۳).

زمانیکه ماد ها وارد فلات ایران شدند، دستکم پنج قبیله در منطقه آذربایجان، کردستان، همدان و کرمانشاهان کنونی زندگی میکردند:

کادوسی ها و کاسپی ها و یا خزری ها (در سواحل دریای خزر)، کوتی ها (بیشتر در طرف شرق) و بخش مهمی از لولوبی ها که خویشاوندان کوتی ها بودند (از جنوب دریاچه ارومیه تا کردستان عراق کنونی)، بخش مهمی از

و هوریان؟

نه، آنها که حتی تعدادشان بیشتر از نوریسیدگان حاکم هم بود، ماندند، با ماد ها آمیزش یافتند و زبان و فرهنگ آنها را از خود کردند. ماد ها هم با آنها جوش خوردند. قومیت منطقه، اختلاط ژنتیکی مردم رنگین تر شد و لیکن زبان تغییر یافت، مادی و ایرانی شد.

اما مگر ممکن است که چند موج کوچ اقوام تحت شرایط معینی از جمله حاکمیت، حتی بدون داشتن اکثریت جمعیت، تنها در چند قرن باعث دگرگشت زبان یک ملت و یا منطقه شود، آن هم بدون اینکه مردم بومی قتل عام و یا از سرزمین های اصلی خود بزور اخراج شوند؟ بله، این نه تنها ممکن است بلکه صدها نمونه چنین روندی در تاریخ وجود دارند. نمونه های مصر، لبنان، عراق، آمریکا، انگلستان، استرالیا و یا ترکیه پیش روی ماست. این نمونه ها جدید تر از مورد کوچ اقوام ایرانی به فلات کنونی ایران بعدی هستند اما ایرانی زبان شدن ایران نیز بیشک اولین نمونه این دگرگشت چند صد ساله زبانی نبوده است.

دیاکونوف مینویسد: «بهر تقدیر عنصر نژادی ایرانی که بتدریج نقش مهمتری را در اتحادیه قبایل ماد بازی کرد، به عناصر بومی آن سرزمین منتسب نبود. اسامی امکنه ماد که در طی مدتی مدید در سراسر ماد رایج بوده و بر روی هم جنبه غیر ایرانی را حفظ کرد (در برخی موارد ظاهرا عیلامی بوده) خود حاکی از این حقیقت است (...) زیرا هنگامیکه زبان ساکنان خطه تغییر میکند اسامی امکنه بحال پیشین باقی میمانند و این امری است عادی. ولی از دیگر سو پدیده مزبور نشان میدهد که قبل از ساکنان ایرانی زبان، مردم دیگری در آن سامان میزیستند و ضمنا این را نیز میسراند که نفوذ زبان ایرانی بتدریج و بدون امحاء و یا اخراج ساکنان محلی، و از طریق امتزاج متکلمان به هردو زبان عملی گردید و تعداد مردم اصلی و بومی از تازه واردان بیشتر بود. زیرا در صورت عکس، نام های دیرین امکنه را بومیان نمیتوانستند به نوریسیدگان منتقل کنند و اسامی جغرافیائی بومی بیدرنگ جای خود را به اسامی ایرانی میدادند» (۳۷).

منابع

- (31) Frye, R.: History of Ancient Iran, München, 1983, P. 66
 (۳۲) دیاکونوف الف، ص ۲۸۲-۲۸۳
 (33) Girshman, R., quoted by Frye, ibid
 (۳۴) هردوت، به نقل از دیاکونوف، الف، ص ۱۸۷
 (۳۵) دیاکونوف، الف، ص ۱۹۰
 (۳۶) دیاکونوف، الف، ص ۱۹۱-۱۹۰
 (۳۷) دیاکونوف، الف، ص ۱۹۲

۶ قومیت در آتروپاتن

گمانه زنی میشود که ساکنین پیشا ایرانی آذربایجان و کردستان کنونی یعنی ماد کوچک و یا آتروپاتن بعدی از «لحاظ نژادی» و تباری، قومیت های گوناگونی داشته اند. برخی از آنان مانند لولوبیان که در سرزمینی شامل جنوب و غرب دریاچه ارومیه تا شمال عراق کنونی و سوریه میزیستند «به ظن غالب» با عیلامیان مرتبط بوده اند (۳۸) و بعضی دیگر با اقوام ایرانی (مثلا کادوسیای در سواحل خزر) (۳۹) در حالیکه قومیت و زبان های دیگران (مانند کوتیان آذربایجان شرقی) گاه «از نظر زبانی خویشاوند با لولوبیان» و گاه بصورتی متناقض «زبانی مستقل و قائم به ذات» حدس زده شده است (۴۰)

اما اینها اغلب حدس و گمان است. آنچه که روشن است اینکه تعلقات تباری و قومی این اقوام که تا رسیدن مادها اغلب زندگی قبیله ای داشتند، بطور قطعی روشن نیست. آنچه که نزدیک به یقین میدانیم این است که اقوام ایرانی ماد که احتمالا در اوایل هزاره یکم پ.م. به صورت قبیله های گوناگون به فلات ایران و از جمله آذربایجان و کردستان کنونی کوچ کرده اند، با سرعتی نسبتا بلند متحد شده و با آمیزش با اقوام بومی محل، دست به

هوری ها (که خویشاوندان زبانی اورارتویی ها بودند). همه این اقوام و طایفه ها که در داخل خود نیز به تیره های جداگانه تقسیم میشدند از کوهپایه های البرز در استان اردبیل تا کوهپایه های زاگرس، از آذربایجان غربی تا کردستان کنونی، از ارس تا همدان میزیستند.

در همسایگی این منطقه دولت های مهم وقت (آشور، عیلام، اورارتو) و مناطق و اقوام دیگر مانند کاسیان (حدودا در لرستان کنونی) میزیستند که ما در این سلسله مقالات از بحث در این باره صرفنظر میکنیم اگرچه همه آنها در دوره های مختلف و به درجات گوناگون با مردم و دولت های محلی منطقه مورد نظر ما رابطه، تجارت، کشاکش و آمیزش داشته و در روند تاریخ این مناطق دخیل و سهیم بودند.

یعنی در سرزمین مورد نظر ما مجموعا پنج قبیله بزرگ با زبان های مختلف میزیستند که بمعنی کنونی «ایرانی» یعنی گویشوران شاخه ایرانی خانواده زبانی هند و ایرانی نبودند.

هنوز ایرانیان به سرزمینی که بعد ها پارسوا، پارس، پارت و «ایران» نامیده شد، نیامده بودند.

این تا سه هزار سال پیش بود، یعنی تا اوایل هزاره یکم پیش از میلاد.

با افزوده شدن قبایل ایرانی ماد به مجموعه قبایل بزرگتر مذکور، تعداد قبایل این منطقه به شش میرسد.

خود قبایل ماد که نه تنها در آذربایجان و کردستان کنونی بلکه در سرتاسر ایران شمالی، مرکزی و غربی از جمله ری و اصفهان دامن میگسترده نوعی «اتحادیه قبیله ای» بشمار میرفتند. به نوشته هردوت (۳۴) ماد ها خود به شش قبیله تقسیم میشدند: بوسیان، پارتاکنیان، استروخاتیان، آریزانتیان، بودیان و مغان (مغ ها که بعد ها قشر روحانی آئین زرتشتی را تشکیل دادند).

به تشخیص دیاکونوف در منطقه مورد نظر ما «توده اصلی مادها از کوتیان و عیلامی زبانان و قبایل کاسپی (سواحل خزر) که زبان نوریسیدگان هند و اروپائی ماد را کسب کرده بودند، تشکیل میشد، نه اینکه ساکنان این خطه کلا تعویض شده باشند» (۳۵)، بدون اینکه بومیان به سرزمین دیگری کوچیده و مادی های ایرانی جای آنها را گرفته باشند.

یعنی آذربایجان و کردستان کنونی تا آن دوره ایرانی نبود بلکه با آمدن ماد ها بتدریج ایرانی شد اما فقط ماد ها نبودند که منطقه را ایرانی کردند بلکه ماد ها انگیزه ای شدند تا منطقه بطور کل «مادی زبان»، یعنی ایرانی زبان و بعبارت دیگر ایرانی شود.

قبایل ایرانی ماد در اینجا با قبایل بومی آمیخته زبان آنها را بتدریج تبدیل به مادی- ایرانی کرده بودند. قومیت آمیزش یافته بود و بعد از چند قرن زبان غالب مردم هم تغییر یافته، مادی و ایرانی شده بود. یعنی مثلا کاسپی ها (مردم سواحل خزر) از آن جمله مردم گیلان و تالش و آستارا و لنکران کنونی و یا لولوبی ها و کوتی های بین دو رشته کوه های البرز و زاگرس و یا هوریان جنوب دریاچه ارومیه تا کردستان عراق کنونی که اصولا مادی زبان و ایرانی زبان نبودند در مجاورت و همزیستی با مادهای ایرانی زبان و نوریسیده، خود بتدریج ایرانی زبان شدند در حالیکه تا آن دوره اصالتا مادی و ایرانی نبودند.

بدین ترتیب کوتی و لولوبی و کاسپین و هوری به مادی های ایرانی پیوستند و مادی و ایرانی شدند.

برای اثبات این نظر، دیاکونوف از جمله تاکید میکند که برای نام های خاص مادی که در سده های نخستین کوچ ماد ها به ما رسیده بسختی میتوان ریشه ای از زبانهای ایرانی یافت، در حالیکه از قرن هفتم پ.م. به بعد (که) مادیان دیگر در آذربایجان و کردستان کنونی مسکون شده بودند) تقریبا تمام نام های خاص مادی که به ما رسیده ریشه واضح ایرانی دارند. او نتیجه میگیرد که شاید همه مادی ها گویشوران زبان های ایرانی نبودند، اما این و دیگر شواهد «برای اثبات این نکته که زبان مادی (گروه ایرانی) زبان مشترک و همگانی اتحادیه قبایل ماد بوده است، کافی بنظر میرسد» (۳۶).

کوتیان چه شدند؟ همگی کشته شدند؟ به سرزمینی دیگر کوچیدند تا زبان منطقه آنها، تبریز و مغان و میانه و مراغه، ایرانی شد؟ یا لولوبیان و یا کاسپیان

تشکیل یک دولت مادی زده اند که حتی در نهایت دولت های مقتدر همسایه یعنی آشور و اورارتو را شکست داده و بدنبال شکست از هخامنشیان «هم تبار» خود، با آنها و عیلامیان (و سپس پارتی های شرق خزر) متحد شده و نخستین دولتداری ایران تاریخی را پایه گذاری کرده اند.

زمانیکه ماد ها در اوایل هزاره یکم پ.م. وارد فلات ایران شدند، هنوز خود عبارت از چندین قبیله بودند که از ری و اصفهان تا آذربایجان و همدان در سرزمین وسیعی پخش شده بودند و وحدت قومی و زبانی نداشتند اگر چه به گمان غالب همه آنها همانند پارسیان، ایرانی محسوب میشوند. جالب است که مادها حدود دویست تا سیصد سال پس از کوچ به فلات ایران و به گفته دیاکونوف «فقط بعد از یک فاصله پنجاه تا هفتاد سال» (۴۱) پس از روند

آمیزش بین خود قبایل ماد، حکومتی سرتاسری ایجاد کردند که دولت های بزرگتر آشور و اورارتو را شکست داد. در این صورت احتمالا میتوان استنتاج نمود که برای ماد ها چندان راه دیگری جز آمیزش قومی با مردم بومی و اقوام متصرفات جدید دولت ماد نبوده است تا به هدف گسترش حاکمیت خود برسند، بخصوص اینکه این حاکمیت موقتی نبوده و پس از سقوط مادها، از سوی متحدین رقیب و «خویشاوند» پارسی آنها، تا تقریباً ۳۳۰ سال پیش از میلاد به صورت دولت و امپراتوری هخامنشی ادامه یافته است.

برخی مورخین دلیل احتمالی این «روند آمیزشی» قومی را در آن جُسته اند که ماد ها در رویارویی با همسایگان آشور و اورارتو چاره ای جز آمیزش با «خودی ها» نداشته اند اما این گمانه زنی که اساسا مربوط به عنصر «فشار خارجی و عدم انسجام کافی داخلی» میشود دستکم در مورد دوره هخامنشیان درست جلوه نمیکند چرا که کورش بزرگ نشانه های رفتار اغلب ملایم با اقوام متصرفات جدید خود را زمانی هم نمایش داده که به آن چندان نیازی نداشته و از سوی دیگر به سختی میتوان ادعا کرد که مثلا داریوش بزرگ نیز این منش پیش کسوت هخامنشی خود کورش را کاملا به ارث برده است.

با اینهمه شاید عامل نخست آمیزش و اختلاط همه اقوام بومی در زمان ماد این بوده است که به گفته بسیاری از دانشمندان صاحب نظر مانند دیاکونوف (۴۲) تعداد قبایل مادی از بومیان پیشا ایرانی کمتر بوده است. در این شرایط بعید بنظر میرسد که حتی با وجود شرایط مساعد دیگر مانند گذار سریعتر از دیگران از نظام قبیله ای به یکجانشینی و در نتیجه نقش رهبری کننده در تشکیل و حفظ دولتی متحد (۴۳)، مادها توانسته باشند بدون آمیزش با مردم بومی به این هدف برسند.

این آمیزش تا دوره سقوط مادها به معنی اختلاط و استحاله ماد ها با کوتیان، لولوبیان، کادوسی ها، کاسپی ها و هوزیان حتی همسایگان حاشیه آتروپاتن بعدی مانند آشور و اورارتو هم می آید که ماد ها با آنها مدت ها در حال جنگ و صلح بوده و در نهایت سرزمین های آنان را به متصرفات خود علاوه نمودند.

اما دیاکونوف خاطر نشان میکند (۴۴) که با وجود آغاز این روند تدریجی آمیزش قومی در دوره ماد و هخامنشیان، بدنبال شکست هخامنشیان و استقرار حاکمیت اسکندر و جانشینیان سلوکی او که ماد آتروپاتن استقلال عمل پیدا میکند، هنوز «ساکنان آن سرزمین از لحاظ نژاد گوناگون بودند. (در باره) اینکه در مدت دو سه قرن حکومت (ماد و هخامنشی) ایران، زبان ایرانی (فارسی) تا چه حد در آن سامان تفوق یافت، اطلاعی در دست نداریم. مسلما این تفوق بارز بوده (است).»

بهر حال نتیجه نهائی آن است که از هزاره یکم میلادی به بعد در آثار تاریخی دیگر خبری و روایتی از کوتیان، لولوبیان، هوریان، کادوسیان، کاسپیان، کاسیان و حتی اورارتوئیان نبوده، اگر چه آثار این اقوام و زبان های آنان صد ها سال در زندگی اجتماعی منطقه باقی مانده است. همه آنها بهرماره حتی آشوریان، بابلیان و اکدیایان بصورت اقوام، ملل و دولت های جدید تری درآمده اند در حالیکه، صرفنظر از جنگ ها و کشتار های همیشگی بین اقوام و دولت ها، هیچکدام از این اقوام از سوی قوم و یا دولت دیگری مورد انهدام کلی و مطلق و یا «نسل کشی» قرار نگرفته است.

از همان دوره ماد ها و بخصوص هخامنشیان است که آثار مکتوب منطقه و یونان، دیگر ازاقوامی مانند گوتی ها، نه، بلکه تنها از ماد ها و یا پارسی ها

صحت میکنند و این دو را هم غالباً به یک معنی در نظر میگیرند. حتی در سال ۴۷۲ پ.م.، هنگامیکه نمایشنامه نویسی معروف یونان آشیلوس اثر خود موسوم به «پارس ها» (ایرانیان) را مینویسد، منظورش به روشنی نه قوم پارس و یا ماد بوده بلکه همه آنها را برابر دانسته و با این نگاه، شکست ناوگان خشایارشا را در سالامیس یونان بقلم آورده است.

همانند آمیزش ماد ها با اقوام بومی آتروپاتن بعدی، میتوان این را نیز حدس زد که مثلا پارسی های جنوب و یا پارتی های شرق دریای خزر نیز هنگامیکه به فلات ایران آمده اند با اقوام و قبایل رنگارنگ بومی (که به جز عیلامیان در باره آنها اطلاعاتی در دست نیست) آمیخته و امتزاج یافته اند.

اما همانطور که در نمونه نمایشنامه «پارس ها» (ایرانیان) اثر نمایشنامه نویسی یونان کلاسیک آشیلوس (قرن پنجم پ.م.) می بینیم، موضوع آمیزش قومی بصورتی آشکار تر بین اقوام ماد، پارس و عیلام و سپس پارت مشاهده میشود. در آنجا صرفنظر از ماد و پارسی و پارتی، سخن از ایرانیان به صورت عموم است. چندین معلومات مکتوب تاریخی مانند تاریخ هرودوت (اگر اعتبار آنها را بپذیریم) تأیید میکنند که ظاهراً اگر چه تمرکز تعداد مادها در شمال و غرب و پارسیان در جنوب بیشتر بوده، اما ظاهراً در ابتدا هم ماد ها و هم پارسی ها در شمال غرب ایران جمع شده اند و پارسی ها دیر تر (احتمالاً بخاطر فشار اقوام دیگر و بخصوص آشور) به جنوب غرب ایران کنونی کوچیده اند (۴۵). احتمالاً بهمین سبب است که در همدان و شمال آن و در دامنه های زاگرس غربی نیز پارسی ها حضور داشته و در تماس با ماد ها بوده اند (۴۶). از سوی دیگر مثلا میدانیم که مادر خود کورش که شاه محلی انشان در شرق عیلام (مالیان کنونی) بوده (۴۷)، دختر پادشاه ماد بود. اصولاً «غلبه بر ماد صورت فتح خونین و مخرب (...) را نداشت. همدان نه تنها محفوظ ماند بلکه همچنان بصورت پایتخت باقی ماند. عمال مادی که چند تن پارسی نیز همکار آنان بودند، در شغل خود باقی ماندند. تبدیل قدرت چنان مخفیانه صورت گرفت که در نظر ملل غربی، حکومت پارسی همان حکومت مادی جلوه میکرد» (۴۸). همین طرز استحاله و آمیزش با مردم و دولتداری عیلام و پارت هم انجام گرفت.

طبیعی است که در گذر سده ها و هزاره ها، حرکات و هجوم ها، کوچ ها و سکونت حتی کوتاه مدت همسایگان و یا اقوام دیگر نیز تاثیر خود را در ترکیب قومی هر منطقه باقی گذاشته است. مثلا بنظر میرسد آن عده از اقوام هند و ایرانی سکا و کیمیری که تا اواخر هزاره یکم پ. م. از جانب شمال قفقاز و سواحل دریای سیاه و خزر به دولت ماد و آشور دست اندازی میکردند بعد از مدتی در دولت ماد و سپس هخامنشی مستحیل شده اند، چنانکه به گفته هرودوت به نقل از گیرشمن (۴۹) «کشور سکا ئیان شامل بزرگترین بخش ایالتی بوده است که بعد از آتروپاتن (آذربایجان کنونی) نامیده شد که مرکز آن در جنوب دریاچه (ارومیه) قرار داشت.» این، البته اگر چه حکومتی موقتی بود و نتوانست مانع گسترش دولت ماد شود و چند سال بعد از سوی ماد ها تسخیر شد، اما طبیعتاً سکا ها و حتی کیمیریان روسیه جنوبی نیز تاثیر هر چند محدود به رنگارنگی قومی مردم آذربایجان و کردستان گذاشته اند.

از سوی دیگر اگر دولت نسبتاً قابل توجه اورارتوئیان در غرب دریاچه ارومیه تا دریاچه وان و شمال ارمنستان بعدی را در نظر بگیریم می بینیم که این دولت حدوداً ششصد سال پیش از میلاد بدست دولت ماد مضمحل شد. طبیعی است که مردم بومی بخش ایران کنونی این مناطق که در آذربایجان غربی شامل گنک باستانی و همچنین خوی، ماکو و ارومیه کنونی میشود، پس از انقراض اورارتو صد ها سال در ترکیب دولتداری ماد، هخامنشی و سپس سلوکی، اشکانی و آنگاه ساسانی زندگی کرده و با این ترتیب آمیزه قومی اکثریت مردم این منطقه نیز با آمیزش خانوادگی و قومی، زندگی اجتماعی مشترک و دولتداری ایرانی رنگین تر و در عین حال منسجم تر شده است.

دیاکونوف بر آن است که بدنبال کوچ و سکونت قبایل ماد در فلات ایران، در مجموع تغییر و تحولات کلان قومی در این منطقه روی نداده و ترکیب قومی اکثریت مردم، با وجود تغییرات سیاسی، فرهنگی، زبانی و اجتماعی، مجموعاً سیری تدریجی و آمیزشی داشته است. ظاهراً حتی سقوط هخامنشیان بدست اسکندر مقدونی و اداره ۱۵۰ ساله ایران توسط سلسله یونانی سلوکیان در این روند کلی دگرگشت مهمی ایجاد نکرده است. حکومت های

هوری ها و یا هریت ها (شمال غربی دریایچه ارومیه) احتمالا با اوراتوئی ها قرابت زبانی داشتند. و اما گوتی ها و لولوبیان را که ساکنین اصلی آذربایجان ایران و همچنین کردستان کنونی تا شمال عراق بودند، دقیقا نمیشناسیم. به نظر دیاکونوف احتمالا این دو زبان و قوم با هم خویشاند بودند (۵۳). در عین حال در مناطق ساحلی خزر یعنی استان اردبیل و تا حدی گیلان کنونی گیل ها، کادوسی ها و کاسپی ها میزیستند. احتمالا زبان بعضی طوایف این مناطق قفقازی و یا با عیلامی مرتبط بوده و یکی دو طایفه دیگر ایرانی بوده که اگر این ربط ایرانی درست باشد، به آن معنی است که آنها طایفه های کوچکی بودند که ظاهرا کمی زودتر از ماد ها و پارس ها به ایران آمده اند. از هیچکدام از این اقوام نوشته ای نمانده و فقط در منابع اقوام همسایه مانند آشور ها و اوراتوها گهگاه اطلاعاتی در باره زبان آنها داده میشود که برای زبانشناسان دوران باستان چندان مشکل گشا نیست. به هر تقدیر به گفته دیاکونوف چند قرن پس از بر آمدن مادها دیگر در آثار ملل همسایه نامی از قبایل پیشامادی در آذربایجان و کردستان برده نمیشود یعنی ظاهرا اینها با مادها می آمیزند و مستحیل میشوند.

هرودوت، مورخ یونان باستان، مینویسد که پادشاه ماد، دیاکو (قرن هشتم پ.م)، فرمان های خود را بصورت نوشته صادر میکرده است (۵۴). البته معلوم نیست زبان این فرمان ها چه بوده. شاید هم مانند آنچه که در همین دوره و حتی در زمان هخامنشیان در این منطقه رایج بوده، این قبیل اسناد رسمی به زبان آرامی نوشته میشد که زبان دولت پیشرفته تر همسایه یعنی آشور بود. به هرصورت باید منطقا قبول کرد که ماد ها خود زبان و یا زبان هائی نزدیک بهمیدیکر داشته اند که بین خود، یعنی میان اقوام مادی و همچنین میان خود و دیگر اقوام دولت ماد بکار میبردند.

از این زبان مادی که شاخه شمال غربی زبان های ایرانی محسوب میشود، مدرکی باقی نمانده و یا شاید هم اصولا چیزی به این زبان نوشته نشده است. اما اکثر مورخین و زبانشناسان دوران باستان برآنند که نشانه های واژگانی این زبان را میتوان بیش از همه در زبان باستان اوستائی و به درجه ای کمتر در پارسی باستان یافت. حتی نظریاتی هست که مادی زبان اصلی اوستا بوده اگرچه بسیاری واژگان مادی و پارسی باستان همزمان در آن بکار برده شده است (۵۵). علاوه بر آثار اوستائی، برخی منابع زبان های منطقه، از جمله آشوری، اوراتوئی و یونانی نیز واژگانی از «زبان ماد ها» به دست میدهند که برای تجزیه و تحلیل، مقایسه و نتیجه گیری علمی مهم هستند.

در ابتدا زبان مادی طوری که بین قبایل مادی رایج بوده، از پارسی باستان که در جنوب و جنوب غربی فلات ایران بکار میرفته بسیار متفاوت بوده و به اوستائی و حتی زبان های ایرانی شمال قفقاز و اوکرائین کنونی (زبان اقوام سکا و یا اسکیت، امروزه زبان اوستی) نزدیک تر بوده است (۵۶). روشن است که این زبان بتدریج و بویژه بدنبال حاکمیت هخامنشیان در قرن ششم پ. م. و همچنین آمیزش ایرانیان مادی، پارسی و پارتی، به پارسی باستان و کلا گونه های دیگر زبانهای ایرانی دولت هخامنشیان نزدیکتر شده است. با این ترتیب بعد از هخامنشیان زبان تا حدی متحدتر «فارسی میانه» و یا پهلوی بوجود آمده که با وجود تاثیرپذیری مستقیم از گونه های غربی و شمالی زبان های ایرانی، از نگاه واژگان و دستور زبان اساسا بر پارسی یعنی گونه جنوبی و جنوب غربی زبان های ایرانی استوار بوده است. اما در اینجا نباید دچار توهم شد. هنوز از آذربایجان و همدان تا تحت جمشید و سغد، از زبان متحد و واحد خبری نیست. اسناد و مدارک رسمی و مالی و فرمان های شاهنشاه و شاهان کوچکتر و یا متن سکه ها برخی به فارسی میانه، دیگران طبق معمول به آرامی و یا بابلی است اما مردم قبایل و طوایف گوناگون به زبان و لهجه های خود سخن میگویند.

در دوره اسلامی یعنی حدودا ۶۵۰ سال پس از میلاد است که زبان فارسی ادبی و یا نوشتاری ایرانیان، استانداردتر و واحد تر شده بصورت «فارسی معاصر» و یا «دری» عرض اندام میکند که امروزه زبان رسمی و مشترک ایرانیان است.

دانشمندان قبول میکنند (۵۷) که زبان باستان مادی، همزمان با تاثیر پذیری از پارسی باستان و دیگر گونه های زبان های ایرانی، ریشه نخستین و اصلی زبان های بعدی ایرانی در شمال غرب ایران مانند پهلوی غربی (تا اسلام) و سپس تاتی، تالشی، گیلکی، آذری، کردی، زازاکی و گورانی و زیر

یونانی سلوکیان به زندگی شهری اهمیت بزرگی میدادند و در زمان آنان ده ها شهر یونانی-ایرانی در سرزمین ایران بوجود آمده بود که موطن یونانیان و مقدونیان هم شده بود. حتی طبقه نخبه شهری در ایران و از جمله آتروپاتن نیز به فرهنگ و زبان یونانی آشنا شده بود. اگر چه طبق نوشته دانشمندان، یونانیان شهر های ایرانی با فرهنگ و جامعه ایرانی اختلاط نمیکردند (۵۰) اما احتمالا عنصر یونانی و اروپای جنوبی نیز در همین مدت تاثیر معینی بر جامعه و قومیت ایرانی نموده است. با اینهمه، تاثیر فوق با وجود دوام نسبتا دراز مدت این حاکمیت اروپائی، دولت سلوکی بزودی با تعرض پارتیان اشکانی و برقراری دولت «ایرانی و غیر یونانی» آنها روبرو گشت که از نگاه بسیاری مورخین نشانه بازگشت ایرانیان به «ایرانیّت» بوده و زمینه ساز دولت ساسانیان شده است (۵۱).

در اینجا یادآوری یک نکته جالب و پراهمیت است: نژاد، قومیت و تبار اقوام باستانی و بعدی آذربایجان، کردستان و تقریبا تمام ایران و منطقه، پیوسته بخاطر کوچ ها، آمیزش و اختلاط انسان ها، خانواده ها و اقوام و همچنین تغییرات سیاسی در دولت ها و مرز ها پیوسته اما بصورتی تدریجی و آرام مخلوط تر شده و هنوز هم میشود، اما در مدت دستکم سه هزار سال گذشته یعنی از بدو رسیدن اقوام ایرانی ماد و پارس و پارت به ایران کنونی، زبان های مردمان این سرزمین در حال تحولی مدام بوده اند. بسیاری زبان ها و گویش ها کاملا از بین رفته اند، برخی دیگر که قبلا ریشه ای در منطقه نداشتند در اثر کوچ انسان ها و قبایل جدید به فهرست زبان های منطقه علاوه شده اند، در حالیکه بعضی زبان ها و گویش ها هم با تغییر و تحولات فراوان و گاه عمیق به صورت زبان ها و لهجه های معاصر منطقه در آمده اند. بنظر دیاکونوف باوجود تحولات زبانی و لهجه ای «در نتیجه تاثیر متقابل زبان های مادی، پارتی و پارسی به یکدیگر بوده است که (...) اکنون در سراسر کشور ایران یک زبان ادبی مشترک یعنی فارسی و یا پارسی جدید حکمفرما میباشد» (۵۲).

منابع

- (۳۸) دیاکونوف، الف، ص ۱۳۵
 (39) Schmidt, R.: Cadussii, in: Encyclopaedia Iranica Online, as viewed Oct 12, 2016
 (۴۰) دیاکونوف، الف، ص ۱۴۳
 (۴۱) دیاکونوف، الف، ص ۸۶
 (۴۲) دیاکونوف، الف، ص ۱۹۲
 (۴۳) گیرشمن: ایران از آغاز تا اسلام، چاپ نهم، تهران ۱۳۷۲، ص ۹۹
 (۴۴) دیاکونوف، الف، ص ۵۵۵-۵۵۶
 (۴۵) گیرشمن: همانجا، ص ۹۸
 (۴۶) گیرشمن: همانجا، ص ۸۷
 (47) Waters, M. W.: The Earliest Persians in Southwestern Iran: The Textual Evidence; in: Iranian Studies, vol. 32, No. 1, pp. 99-107
 (48) Waters, M. W.: ibid
 (۴۹) گیرشمن: همانجا، ص ۱۳۶
 (۵۰) گیرشمن: همانجا، ص ۲۵۳-۲۸۳
 (۵۱) گیرشمن: همانجا
 (۵۲) دیاکونوف، الف، ص ۹۰

۷ زبان در ماد و آتروپاتن

دقیقا نمیدانیم همه قبایل بومی و پیشا ایرانی که بین دو تا یک هزار سال پیش از میلاد (یعنی چهار تا سه هزار سال پیش) در جغرافیای آذربایجان میزیستند، به چه زبانی سخن میگفتند. اوراتوئی را که در غرب آذربایجان کاربرد داشت، میدانیم. این زبان نه هند و ایرانی (مانند ارمنی و مادی-پارسی)، نه سامی (مانند عربی و عبری و آشوری) و طبیعتا نه آلتائی (ترکیک) بوده و بدنبال سقوط دولت اورارتو بدست ماد ها از بین رفته است. بغیر از آن، گمانه زنی این است که بعضی ها مانند کاسی ها (تقریبا لرستان کنونی) با زبان عیلامی در خوزستان کنونی خویشاوندی زبانی داشتند و برخی مانند

چه اتفاقاتی افتاد که زبان ایرانیان شرق دریای خزر که اتفاقاً از زبان های شرقی تر ایرانی یعنی سُغدی و خوارزمی تاثیر پذیرفته بود، بعد از یک مرحله از نگاه زبان بی اطمینانی و برتری زبان یونانی در سلسله سلوکیان، با سرکار آمدن اشکانیان و «رسمیت یافتن» زبان اشکانی در ماد و دیگر ایالات ایران تاریخی، ویژگی های لغوی و دستوری زبان های شمال غربی ایران را گرفت؟ در این حدودا ۴۵۰ سال کدام دگرگونی های زبانشناختی، واژگانی، دستوری و ساختاری در زبان های ایرانی بوجود آمد؟

این را نمیدانیم. فقط میتوان حدس زد که در این دوره، زبان اشکانی یعنی پارتی هم همراه با مادی و پارسی به «حوض اختلاط» و آمیزش زبان های ایرانی پیوسته است. این اطلاعات زیادی نیست.

بهمین ترتیب تقریباً هیچ نمیدانیم که از این تواریخ تا جا افتادن فارسی معاصر، یعنی حدوداً ۲۰۰ سال پس از اسلام، زبان ها و لهجه های ایرانی و بومی آذربایجان و کردستان کنونی در چه حال بوده اند. در این باره هم اثری و نوشته ای در دست نیست. در باره وضع دیگر گویش های محلی ایرانی مانند زبان سیستان و یا بلوچستان و یا گیلان و مازندران هم چیز چندانی نمیدانیم.

با اینهمه چند چیز که میدانیم برای درک بهتر این مرحله از نگاه زبان کم اثر و تاریک، بی اهمیت نیستند: یکم اینکه بدنبال اشکانیان، حاکمیت ساسانیان دوباره به زبان پارسی (پارسی میانه و یا پهلوی) که دیگر این بار، هم با مادی و هم پارتی آمیزش یافته بود جنبه رسمیت داد. دوم اینکه نسبت به گذشته، آثار بیشتری به این زبان نوشته شد، اگر چه تعداد این آثار در مقایسه با مثلاً یونان، هم کم بود و هم اکثر آنها ماهیت دینی (زرتشتی) و یا اساطیری داشتند. سوم اینکه با ورود ایران به عالم اسلام در اواسط قرن هفتم میلادی، زبان فارسی هر چند تحت تاثیر شدید عربی قرار گرفت اما خود را حفظ کرد، ساده تر و سرتاسری تر شد و وارد مرحله «فارسی معاصر» و یا «فارسی نو» گشت که تا امروز ادامه دارد.

روزبه پوردادویه معروف به ابن مقفع، متفکر بزرگ ایرانی قرن دوم هجری (هشتم میلادی) می گوید که در ایران آن دوره پنج زبان مورد استفاده مردم بود: پهلوی، دری، پارسی، خوزی و سریانی. به گفته او پهلوی زبان اصفهان، همدان، نهاوند و آذربایجان است. دری زبان دولت و دیوان مثلاً در تیسفون (یکی از پایتخت های ایران باستان) است. پارسی زبان فارس و موبدان زرتشتی است. خوزی زبان خوزستان است (که احتمالاً همان باقیمانده زبان مرده ایلامی باشد) و پادشاهان در محافل خصوصی به آن سخن می گفته اند و بالاخره سریانی همان آرامی است (۵۹).

در باره زبان و کاربرد آن در سطح نوشتاری، رسمی، دولتی و دینی در ایران اطلاعات ما در دو هزار و بخصوص یک هزار سال گذشته بد نیست. اما آیا میتوان دانست که مثلاً در زمان میلاد مسیح و یا ظهور اسلام در آذربایجان، کردستان، گیلان، خراسان و یا بلوچستان بین مردم کدام زبان ها و لهجه های ایرانی مکالمه میشد؟

دانشمندان تاریخ و زبانشناسی تاریخی، جهت کمی روشنی افکندن به این دوره تاریخ که اثر و سند چندانی درباره زبانها و لهجه های محلی ایران نیست، به چند راه متوسل میشوند. از آن جمله است یافتن و نقل قول از آثاری که به فارسی ادبی و استاندارد و یا زبان های دیگر نوشته شده اند و در آنها کلمه، جمله و یا شعری آورده شده که مثلاً مردم تبریز و یا کرمانشاه ۷۰۰-۸۰۰ سال پیش بکار میبردند. بر مبنای تحلیل این داده ها از نگاه تاریخی، مقایسه ای، لغوی و دستوری شاید بتوان به نتیجه گیری های معینی رسید که البته هر قدر این نمونه ها و تحلیل ها بیشتر باشد نتیجه گیری ها قابل اعتمادتر خواهند بود.

آنچه که در همین گستره تاریخی یعنی از سده دهم تا حتی قرن نوزدهم در برخی آثار فارسی نویسان همچون «فهلویات» وارد شده و به ثبت رسیده اند، از نگاه تحلیل و تشخیص زبان ها و لهجه های گذشته بسیار جالب و مهم هستند. لفظ «فهلوی» معرب «پهلوی» بمعنی فارسی میانه است و «فهلویه» معمولاً عبارت از دویبیتی ها و یا حتی آثار نثری است که شعرا و نویسندگان در داخل آثار خود بطور پراکنده وارد کرده و یا اشخاص گاه بینام با زبانی ساده به فارسی محلی خود نوشته اند تا جائیکه این نشانه ها

شاخه ها و لهجه های گوناگون هر کدام از این زبان ها شده است. با رشد فارسی معاصر (پس از اسلام)، گونه های شمال غربی در سایه زبان واحد و ادبی فارسی کم رنگ تر شده بصورت زبانها و یا لهجه هائی محلی درآمده اند که یا مانند تاتی و گیلکی تحت تاثیر روزافزون فارسی ادبی قرار گرفته اند و یا مانند آذری باستان از سوی زبان های دیگر (ترکی) به کنار زده شده اند. گونه های دیگری از این زبان های شمال غربی معاصر ایرانی (مانند اوستی در روسیه کنونی و یا کردی و زازاکی در ترکیه و عراق) به سبب سرنوشت سیاسی دیگر گونه ای که در چند قرن اخیر پیموده اند، تحولات دیگری کرده اند.

آیا میتوان زبان و یا زبان های مادی ۳۰۰۰ تا ۲۵۰۰ سال پیش ماد کوچک و یا آتروپاتن را پی گرفت تا بتدریج به زبان های کنونی شمال غرب و غرب ایران رسید؟

این کار فوق العاده دشوار و حتی اغلب ناممکن است. در این رهگذر اصولاً باید بصورت استنتاجی پیش رفت چرا که در سه تا یک هزار سال گذشته اولاً آثاری که به زبان های نخستین ایرانی و سپس فارسی نوشته شده اند بسیار اندک بودند و ثانیاً بویژه در دوره فارسی معاصر یعنی پس از اسلام تقریباً همه این آثار به زبان مشترک و سرتاسری سرزمین ایرانی یعنی فارسی «ادبی» و یا رسمی نوشته شده است که بتدریج سرعت «استاندارد» شدن آن افزایش یافته و گونه ها و لهجه های دیگر را به درجات گوناگون با خود هم رنگ کرده است، طوریکه چندان کسی به ثبت و نوشتن آثار به گونه ها و لهجه های غیر استاندارد عنایت و توجهی ننموده است. این روند در مورد رشد و تحول اکثریت بزرگ زبان های بزرگ و تاریخی دیگر نیز صدق میکند.

وقتی هخامنشیان حدوداً ۳۳۰ سال پیش از میلاد بدست اسکندر مقدونی سرنگون شدند، دولت اسکندر تاسیس یافت که دولت سابق هخامنشی و دیگر متصرفات خود را بین فرماندهانش تقسیم کرد. پس از مرگ اسکندر یکی از فرماندهان ارشدش بنام سلوکوس جانشین او در ایران تاریخی شد که همراه با فرزندان سلسله سلوکیان را تاسیس نمود. سلوکیان مجموعاً ۲۵۰ سال و در ایران حدوداً ۱۵۰ سال سلطنت کردند. در این دوره نیز آتروپاتن توانست تحت حاکمیت پادشاهان سلوکی مقام ساتراپی خود را حفظ کند. بالاخره اشکانیان حدوداً ۲۵۰ سال پیش از میلاد حکومت یونانی- ایرانی سلوکیان را برکنار کرده خود بجای آنها نشستند.

دولت سلوکیان که مرکزش در ترکیه کنونی و عراق شمالی بود، بتدریج با ضعف و شکستی روبرو گشت که از شرقی ترین نقاط ایران شروع شده بود چرا که بغیر از دولت یونانی باکتریا (باختر که همان بلخ باشد)، دولت سلوکی در نهایت فقط محدود به آناتولی شرقی و بخش هائی از سوریه و عراق شد. به گفته فرای (۵۸)، بنظر میرسد آتروپاتن هیچ وقت تحت حاکمیت مستقیم سلوکیان قرار نگرفت، بلکه با وجود قبول برتری این دولت، استقلال داخلی خود را حفظ نمود.

در دوره سلوکیان یونانی اگر چه اقتصاد و رفاه مردم پیشرفت کرد اما از نظر زبان، روند آمیزش زبان های مادی و پارسی که در زمان ماد و هخامنشیان شروع شده بود دچار وقفه ای جدی شد.

در دوره سلوکیان، یونانی زبان رسمی بود، اما پادشاهان و افراد متنفذ نیز نمیتوانستند از طریق دبیران خود، زبان محلی ایرانی خود را به خط آرامی بنویسند و به زبان خود بخوانند. طبیعتاً در آن دوره، برخلاف یونان، در ایران خواندن و نوشتن رواجی نیافته بود و اساساً به اسناد و آثار دولت، رسمی و دینی محدود میشد. در باره ویژگی های زبان ایرانی و محلی آذربایجان و یا کردستان کنونی در دوره سلوکیان اطلاعات چندانی در دست نیست.

بدنبال زوال حاکمیت سلوکیان در ایران، آتروپاتن تابع اشکانیان گردید. در دولت اشکانی، گونه اشکانی زبان ایرانی، زبان دولتی (باصطلاح «رسمی») شد اگر چه یونانی نیز مقام خود را تا نیمه نخست این دولت از دست نداد.

زبان پارتی و یا اشکانی که منشاء نخستین جغرافیائی اش شرق دریای خزر بوده، از نگاه ساختار زبانی یکی دیگر از زبان های شمال غربی ایرانی است و اغلب همراه با پارسی میانه و یا پارسی پهلوی که یک زبان جنوب غربی ایرانی است. زبان پارتی یکی از گونه های ایرانی میانه (پهلوی اشکانی و یا پهلوانیگ) محسوب میگردد.

- (59) Lazar, Gilbert: *The Origins of Literary Persian, Foundation of Iranian Studies*, 1993
- (60) Tafazzoli, A.: *Fahlaviyat*, in: *Encyclopaedia Iranica online*, viewed in Sep 2016
- (۶۱) تفضلی، ا.: *فهلویات*، نامه فرهنگستان. ترجمه شکوهی، فریبا، ش.، بهار ۱۳۸۵، ص ۱۲۰-۱۱۹
- (۶۲) مشکور، م.: نظری به تاریخ آذربایجان، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، چاپ دوم ۱۳۷۵، گنجینه ایران: ۲۱. ص ۱۹۲
- (63) Tafazzoli, A., *ibid*

۸ جایگاه زبان مادی و مشتقات بعدی آن

در این نوشته می‌خواهیم بطور خلاصه، تا اندازه ای که از دستمان برمیاید و برای دانش امروزی زبانشناسی تاریخی روشن است، به سرگذشت زبان مادی در دوره باستان و تغییر و تحول آن بصورت زبان ها و لهجه های بعدی و معاصر از قبیل پهلوی (دوره ایرانی میانه) و معاصر (ایرانی نو) اشاره کنیم. در این رهگذر، تاکید اصلی ما روی زبان های سرزمین تاریخی «آروپاتن» یعنی گیلان، آذربایجان (از جمله زنجان)، کردستان و کرمانشاهان کنونی خواهد بود.

برای درک چهارچوب تاریخی و زبانشناختی موضوع، چاره ای نیست جز اینکه ابتدا مقدمه ای در باره تعبیر «زبان های ایرانی» بدهیم که زبان مادی شاخه شمال غربی آن محسوب میشود.

زبان های موجود ایران

در ایران کنونی، زبان های گوناگون از خانواده های مختلف زبانی تکلم میشوند، از جمله:

- هند و اروپائی (فارسی، کردی، زازا، گورانی، گیلانی، لری، بلوچی)
- سامی (عربی، عبری)
- آلتائی (ترکی، ترکمنی)
- دراویدی (براهوئی)

در اینجا منظور از تعبیر «زبان های ایران» و یا «زبان های کنونی ایران» همه زبان هائی است که در چهارچوب سیاسی ایران کنونی تکلم میشوند [صرفنظر از نزدیکی و یا دوری آن زبان ها به همدیگر. در لیست بالا ما نام سه خانواده بزرگ زبان های دنیا را برده ایم که در ایران تکلم میشوند، اما روشن است که از نظر ساختاری، دستوری و تاریخی، فارسی، ترکی و عربی وابسته به خانواده های گوناگون زبانی هستند. در اینجا تضادی در بین نیست، همچنانکه کردی یکی از زبان های ترکیه کنونی است اما جزو خانواده زبان های آلتائی (ترکی) نیست.

و اما از نظر زبانشناختی، زبان فارسی متعلق به خانواده «زبان های ایرانی» است، ترکی یک عضو «زبان های آلتائی» و عربی جزو «زبان های سامی» اگرچه بین این سه زبان و ادبیات آنها در طی ۱۵۰۰ سال گذشته داد و ستد های بسیار زیاد، مستمر و نزدیک واژگانی، دستوری و حتی آوایی صورت گرفته که خود حتی منتج به روندهای استحاله ای و آمیزشی زبانی بین فارسی و عربی و ترکی و فارسی شده است.

خانواده «زبان های ایرانی»

«زبان های ایرانی» نام شاخه غربی گروه «زبان های هند و ایرانی» است که خود بخشی از خانواده زبان های هند و اروپائی است

زبان های ایرانی از نگاه سلسله مراتب تاریخی و یا موقعیت جغرافیائی و یا ویژگی های زبانشناختی خود تعریف و طبقه بندی میشوند. از نظر تاریخی، زبان های ایرانی را به سه مرحله باستان، میانه و معاصر تقسیم میکنند.

پارسی باستان و اوستائی دو شاخه متمایز زبان های باستانی ایران هستند که تا مدتی پس از پایان دوره هخامنشیان در جنوب غرب (فارس) و احتمالاً سرزمین های مرکزی فلات ایران مورد استفاده بودند. اوستائی در همان دوره «ایرانی میانه» از بین رفته اما پارسی باستان بصورت پارسی میانه و

میتوانند مشکل گشای بسیاری از پرسش های مربوط به زبان ها و لهجه های ایرانی محلی باشند که از فارسی ادبی و معیار ایران فرق میکنند. «فهلویات» در آثار مکتوب گذشتگان به لغات، جملات، اشعار و یا حتی مطالبی طولانی گفته میشود که از نگاه فارسی ادبی و مشترک ایران قابل فهم نیستند و یا سخت فهمند و غالباً اصل بر آن است که به زبان و یا لهجه های محلی نوشته شده اند.

«پهله» و یا «فهل» به گفته ابن مقفع به مناطق زیر اطلاق میشده: اصفهان، ری، همدان، ماه نهاوند و آذربایجان که اینها به گفته خوارزمی (۶۰) همان سرزمین ماد است. از آن جمله است دوبیتی زیر که بنا به کتاب «صفه الصفا» اثر ابن بزاز به شیخ صفی اردبیلی بنیانگذار صفویه (قرن سیزدهم م.) نسبت داده شده است. برخی این دوبیتی را گیلکی و دیگران تاتی و آذری شمرده اند. بهر تقدیر این دو بیت به گواه اکثریت به هر دو گویش بسیار نزدیک است:

به من جانی بده از جانور بوم
به من نطقی بده از آخبر بوم
به من گوشی بده از آشنوا بوم
هر آنکه وانگه بود، از آخبر بوم (۶۱)

معنی:

به من جانی بده، تا جاندار شوم
به من بیانی بده تا آگاه شوم
به من گوشی بده تا شنوا شوم
هر بانگی که برخیزد، باخبر شوم

و یا این بیت از همام تبریزی شاعر قرن چهاردهم م.:

وهار و ول و دیم یار خوش بی
اوی یاران مه ول بی مه وهاران

معنی:

بهار و گل به چهره یار خوش است
بی یاران نه گل باشد نه بهاران (۶۲)

طوری که قبلاً نیز گفته شد، امروزه برخی از ایرانشناسان همانند ویندفور و استیلو که ساختار های زبانشناختی لهجه های ایرانی را مقایسه کرده اند، بر آن هستند که آذری باستان همان تاتی است و این دسته از لهجه ها و یا زبان های ایرانی شمال غربی گویش های بسیار نزدیک بهمدیگر دارند که گاه میتوانند حتی بین همدیگر نیز سخت فهم باشند.

برخی از فهلویات را که بصورت آواز خوانده شده اند «اورامان» (اورامانان) خوانده اند که این نام احتمالاً با نام شهر اورامان (هاوارمان) کردستان مربوط است (۶۳).

طبیعتاً «فهلوی» برخلاف تصور نادرستی که بعضی ها یافته اند، بخودی خود نام یک زبان نیست بلکه آن طرزى است که در قرن های نامبرده، زبان فارسی را با آن لهجه و گویش محلی بکار میبرده اند. احتمالاً به این آثار متمایز از فارسی ادبی «فهلویات» گفته شده چرا که این نمونه ها «رد پای» باقیمانده از دوره میانه و یا پهلوی فارسی بوده اند.

منابع

- (۵۳) دیاکونوف، الف، ص ۱۳۳-۱۳۴
- (54) Herodotus, quoted by Gershevitch, I.: *ibid*
- (55) Skjaervo, P. O.: *Iran vi, Iranian Languages and Scripts*, in: *Encyclopedia Iranica Online*, viewed in Sep 2016
- (56) Skjaervo, P. O. *Old Iranian*, in: *Windfuhr, G.: The Iranian Languages*, Routledge (UK,) 2009, pp. 43-47
- (۵۷) گیرشمن: همانجا، ص ۲۵۳-۲۸۳
- (58) Frye, R. N.: *The Heritage of Persia: The pre-Islamic History of One of the World's Great Civilizations*, Costa Mesa, Calif., 1980, p. 161

و باستان را گونه باستانی زبان تاتی محسوب میکنند که عضو دسته شمال غربی زبان های ایرانی است. طبق همین طبقه بندی خود این دسته به دو بخش شرقی (تالشی، تاتی) و گروه غربی (زازا، گورانی، کردی) تقسیم میشود. از سوی دیگر برخی از دانشمندان، زبان کردی (کرمانجی، سورانی) را بیشتر از زبان های شمال غربی، همانند فارسی متعلق به گروه جنوب غربی زبان های ایرانی می‌شمارند (۶۵).

ایرانی باستان

جنوب غربی: پارسی باستان
مرکزی: اوستائی
شمال غربی: مادی (اونوماستیک)
شمال شرقی: سکائی (اونوماستیک)

ایرانی میانه

ایرانی میانه غربی
جنوب غربی: پارسی میانه (ویا پارسی پهلوی)
شمال غربی: اشکانی (پارتی و یا پهلوی اشکانی-مادی)

ایرانی میانه شرقی

بلخی (باکترایی)

سُعدی

خوارزمی

خُتنی و تومُشگی

سکائی و سارماتی میانه

ایرانی معاصر

ایرانی غربی

ایرانی شمال غربی، دسته نخست

گروه زاگرس علیا و فلات مرکزی

-زازاکی، دیمیلی

-کردی

= شمالی (کرمانجی)

=کردی مرکزی (سورانی)

=کردی جنوبی و جنوب غربی

-گورانی

-گروه اورومان (هاورامان)، حوزه کرمانشاه

-بجلانی، حوزه موصل (عراق)

ایرانی شمال غربی، دسته دوم

گروه تاتی (و یا آذری)

گروه تاتی شمالی

□ هرزنی، امروزه در گلین قبه، میان مرند و جلفا

□ لهجه های دیزمار:اساسا روستای کرینگان و حسنو، اهر

گروه تالشی

-تالشی شمالی، آستارا و سواحل جمهوری آذربایجان

-تالشی مرکزی: اسالم هشتر و سواحل خزر در شمال غرب ایران

□ تالشی جنوبی: شاندرمن، ماسال، ماسوله

لهجه های خلخال، آذربایجان شرقی

□ شاهرود: شال، کلور، لرد

□ خورش رستم

سپس پارسی معاصر (فارسی) ادامه یافته است. آثار نوشتاری بسیاری به اوستائی و پارسی باستان و میانه و همچنین پارسی میانه (پهلوی) و طبیعتاً فارسی معاصر وجود دارند. فارسی تنها زبان ایرانی است که در هر سه دوره باستان، میانه و معاصر بطور مستند موجود بوده است. ریشه فارسی در پارسی باستان است که زبان امپراتوری هخامنشی بوده و پس از هخامنشیان به پارسی میانه (پارسی پهلوی) تحول یافته و بالاخره پس از اسلام بصورت فارسی معاصر در آمده است.

زبان مادی باستان و مشتقات بعدی و معاصر آن، گروه شمال غربی «زبان های ایرانی» را تشکیل میدهند. زبان مادی یکی دیگر از زبان های باستان ایرانی است که اگرچه امروز بصورتی که در دوره باستان بوده، از بین رفته، اما منشاء و ریشه گروهی از زبان های ایرانی میانه (پهلوی اشکانی و مادی) و زبان های معاصر ایرانی (تاتی) و یا همان آذری باستان، تالشی، گیلکی، کردی، زازا، گورانی، سمنانی و غیره) است.

از زبان های ایرانی میانه (پهلوی اشکانی) آثار نوشتاری اندکی باقی مانده است. زبان مادی در دوره ایرانی میانه (از دوره اسکندر و سلوکیان تا اسلام) با پهلوی اشکانی و پارسی میانه تلفیق و آمیزش یافته در حالیکه احتمالاً زبان ها و لهجه های محلی به موجودیت خود ادامه داده اند، اما از این زبان ها و لهجه های محلی مادی در این دوره میانه (مانند تاتی-آذری و یا کردی) بجز آثاری پراکنده در درون نوشته های معاصر فارسی («فهلویات») آثار نوشتاری منسجم و مستقلی باقی نمانده است.

بعد از اسلام تنها در آثار نوشتاری فارسی معاصر و معیاراست که بصورت پراکنده با اشعار و متون نثری روبرو میشویم که «فهلویات» نامیده میشوند و نشان از زبان ها و لهجه های محلی مادی (گونه های مختلف تاتی، تالشی، گیلکی) در دوره میانه (پهلوی) و حتی دوره معاصر (بعد از اسلام) دارند. تمایز و طبقه بندی دستوری، واژگانی و آوایی این آثار هنوز بصورت کامل انجام نگرفته است. آثار نوشتاری به زبان ها و لهجه های کنونی اصلتاً مادی (مانند کردی، تاتی، تالشی، گیلکی) تنها در چند سده اخیر انجام گرفته است. اولین اثر نوشتاری کردی از سده های شانزدهم و هفدهم میلادی است و تنها در قرن بیستم است که آثار نوشتاری به زبان های تالشی و یا گیلکی معاصر نوشته شده است.

و در نهایت زبان سکائی (اسکیتی) یکی از زبان های شرقی ایرانی است که تقریباً همزمان با مادی در سرزمین وسیعی از آسیای میانه تا شمال دریای سیاه و اروپای شرقی تکلم میشد. در دوره زبان های ایرانی میانه، زبان خُتنی در آسیای میانه و سارماتی در غرب دریای خزر دو گونه اصلی و تحول یافته زبان های سکائی باستان را تشکیل میداد. از این زبان ها آثار نوشتاری بسیار اندکی باقی مانده است. اکثر گویشوران سکائی باستان در اثر گسترش زبان های اسلاوی و آلتائی (ترکی) استحاله یافته اند. برخی دانشمندان، زبان های کنونی پامیری در تاجیکستان و افغانستان و زبان اوستی در شمال قفقاز را باقیمانده زبان اقوام باستانی سکا می‌شمارند.

در زیر جدولی از زبان های ایرانی در مراحل سه گانه تاریخی آنان یعنی دوره های باستان، میانه و معاصر داده میشود. توضیح اینکه در این جدول از بعضی زبان ها (مانند مادی باستان، پهلوی اشکانی و یا سکائی) آثار نوشتاری چندانی باقی نمانده و یا اصولاً نوشته نشده است. از این زبان ها که در زبانشناسی «زبان های اونوماستیک» نامیده میشوند تنها واژگان و یا نام هائی بجا مانده اند که بر اساس آنها میتوان تجزیه و تحلیل و یا طبقه بندی های زبانشناختی را انجام داد. برخی دیگر از زبان های ایرانی در اثر فشار و گسترش زبان های دیگر از بین رفته اند (مانند بخش بزرگی از تاتی-آذری و یا خوارزمی ایرانی در مقابل ترکی و یا زبانهای شرقی ایرانی در مقابل فارسی، ترکی و چینی). در کتاب «زبان های ایرانی» تالیف و تحریر پروفیسور گرنوت ویندفور که مرجع اصلی این مقاله است (۶۴)، گونه های جنوبی زبان تاتی همراه با تالشی جزو یک گروه واحد بنام «تاتی» رده بندی شده و «آذری» یعنی زبان باستان مردم آذربایجان که امروزه بجز چند روستای پراکنده بطور گسترده از بین رفته و جایش را به ترکی آذری سپرده است، با زبان تاتی که در مناطق بیشتری در فلات مرکزی ایران تکلم میشود هم معنا شمرده میشود (گونه تاتی قفقاز که آن هم زبانی ایرانی است، متعلق به گروهی دیگر است). چند منبع اصلی آکادمیک دیگر (استیلو ۱۹۸۱) نیز آذری ایرانی

کنجل	-سنگسری، جزیره زبانی
لهجه های طارمی	-سمنانی، جزیره زبانی
لهجه های طارم علیا، زنجان: هزارود، سیاوند	-سرخه ئی و لاسگردی و افتری، جزیره زبانی
لهجه های رودبار، گیلان	ایرانی شرقی
لهجه های خوئین و زنجان	گونه های پشتو
تاتی جنوبی	-پشتو
لهجه های رامند قزوین، تاکستان	-پشتوی وانتسی، در جنوب شرقی
لهجه اشتهاردی، کرج	حوزه پامیر
لهجه های شمال و شمال شرق قزوین	پامیر شمالی
منطقه کوهپایه	-یزغلامی و ونجی
رودبار الموت	-گروه شغنانی-روشانی شامل شغنانی و بجوی، پروازی، روشانی، خوفی، برتنگی، روشوروی در منطقه پامیر تاجیکستان، افغانستان و پاکستان
لهجه های الموت	-سریگی در ایالت شینجان -اویغور چین
لهجه های الویر و ویدر، نزدیکی ساوه	گروه ایشقاشمی
لهجه های وفس، نزدیکی اراک	-ایشقاشمی مرکزی
لهجه های دره سفید رود، رودبار (گذار به زبان های خزر)	گونه های وَخِی
ایرانی جنوب غربی	-وخِی (جزیره زبانی)
فارسی و گونه های آن	-یدغا و مونجی
فارسی	ایرانی جنوب شرقی
فارسی تاتی و یا تاتی قفقاز (جنوب شرقی قفقاز)	-پراچی
فارسی خراسانی	-اورموری
گونه های دو سوی مرز ایران و افغانستان	
گونه های افغانی (شامل دری و کابلی)	
تاجیکی	
گروه های فارسی زاگرس جنوبی و فارس	
لهجه های فارس	
-شوشتری و دزفولی	
گونه های لری	
-سیوندی	
-دونای	
گروه های دور تر از فارسی، لارستان و خلیج فارس	
گروه خلیج	
-بندری	
-مینابی	
-بشکردی	
-کمزاری (دو سوی تنکه هرمز)	
ایرانی جنوب شرقی	
لهجه های خوری با مشخصات کُردی در حوزه کویر	
لهجه های بلوچی	
لهجه های حوزه دریای خزر	
-گالشی (گوش دامداران کوهستانی البرز)	
-گیلکی	
طالقانی، تنکابنی	
-مازندرانی (سابقا طبری)	
-گرگانی (در قرن شانزدهم از بین رفته)	
حوزه سمنان	

۹ حدود جغرافیای تاریخی آذربایجان چیست؟

در دوران باستان، یعنی مثلا سه هزار سال پیش، سرزمینی بنام «آذربایجان» موجود نبود. سرزمین کنونی آذربایجان بخشی از امپراتوری بزرگ ماد و پس از آن امپراتوری حتی بزرگتر هخامنشی بود. در دوران هخامنشیان، سرزمین آذربایجان بخشی از ساتراپی و یا استان بزرگ ماد بود. هر استان ساتراپ و

برخی نویسندگان معاصر تلاش کرده اند، این توضیح استرابو را با این استدلال به چالش بکشند که در متون آشوری- بابلی هم ظاهراً به این نام اشاره ای شده است، اما به نظر اشتراک، بر خلاف اینگونه ملاحظات، نظر استرابو همچنان معتبر است، چرا که در هیچ نوشته میخی آشوری- بابلی نام آتروپاتن و آتروپاتکان دیده نشده است.

از نگاه اشتراک «هیچ شکی نیست که در قرن سوم م. تلفظ دقیق این نام آتروپاداگان بوده، اما در قرن چهارم م. آوای دوم «ذ» در سریانی (آرامی نو) و همچنین یونانی بیزانسی به «ی» تبدیل شده، به صورت آتروپایگان در آمده است و بعد ها از سوی جغرافی دانان عرب به شکل آذربایجان و گاه حتی آذربایجان نوشته شده است» (۶۸).

آیا شمال ارس هم در دوره باستان آذربایجان نامیده میشد؟

گفتیم که قبل از هخامنشیان، یعنی در دوره مادها و پیش از آنها، نه شمال و نه جنوب ارس و نه هیچ جای فلات ایران، آتروپاتکان و یا آذربایجان نامیده نمیشد. و اما از اواخر هخامنشیان، یعنی از دوره ای که نام آتروپاتن و یا آتروپاتکان رایج شد، این نام به جنوب ارس یعنی آذربایجان و کردستان ایران داده شد. آتروپاتکان و آذربایگان شمال رود ارس را دربر نمیگرفت.

به گفته اشتراک مرزهای ماد آتروپاتن در طول تاریخ متغیر بوده است (۶۹). این هم چیزی عادی است، چرا که فتوحات و عقب نشینی ها میتوانسته باعث جابجایی مرزهای دولت ها گردد. اما با وجود تغییرات محدود و گذرای مرزی، ظاهراً علی الاصول رود ارس مرز شمالی آتروپاتن شمرده میشده است. بنا به محاسبات اشتفان کرول، مورخ معروف ماد و خاورمیانه باستان، که حتی به کشیدن نقشه سیاسی و جغرافیایی ماد آتروپاتن کوشش کرده، مرز های آتروپاتن ماد از این قرار بوده اند: «در شمال، رود ارس آتروپاتن را از ارمنستان جدا میکرد. در شرق گستره این سرزمین تا کوه هائی میرسید که در امتداد سواحل دریای خزر قرار گرفته اند، و در غرب تا دریاچه ارومیه (ماتیان لیمن باستانی) و کوه های کردستان کنونی» (۷۰). همین مرزهایی که کرول از آن نام می برد نیز با حدود و ثغور آذربایجان در ایام باستان و دوره اسلامی از سوی اشتراک همپوشی دارد.

پس «اران» و «آلبانیا» به کجا گفته میشد؟ آیا آنجا مشمول آذربایجان نبود؟

اران نامی است که در دوره اسلامی به آلبانیای باستان داده شده است. این نام از الران عربی میاید. مورخین بعدی یونانی این سرزمین را بجای آلبانیا «آربانیا» و مردم آن را بجای آلبانیائی، آربانائی نیز نامیده اند. تورکولوگ معروف واسیلی بارتولد در مدخل «اران» «دایره المعارف اسلام» میگوید «هم این نام ها و هم شکل بعدی آن در زبان عربی (یعنی الران) از نام پارسی اران ریشه میگیرد» (۷۱).

بارتولد همانجا علاوه میکند که آلبانیا در عهد باستان، در اصل به تمام منطقه شمال ارس از شهر دربند در شمال شرق تا تفلیس در غرب تا رود ارس در جنوب و جنوب غرب قفقاز گفته میشد، در حالیکه مورخین دوره اسلامی تنها به سرزمینی نام «اران» را داده اند که «از سواحل ارس تا سواحل کورا، یعنی بین دو رودخانه» را در برمیگرفت. اما میدانیم که در دوره های بعدی در کنار سرزمین اران از ولایات دربند و شیروان (با مرکزیت باکو) نیز نام برده میشود.

در حالیکه دربند به شهر و محال دربند در شمال شرقی قفقاز گفته شده و این محال از زمان ساسانیان «مرزبان» خود را داشته، شیروانشاهان (و یا شیروانشاهان) نام حکمرانانی است که از اواسط دوره عباسیان در شرق قفقاز حکمرانی کرده اند. گفته میشود در دوره پیش از اسلام نیز شیروانشاهان جانشینان محلی پادشاه ایران بودند، اما شیروانشاهان دوره اسلامی در ابتدا عرب تبار بودند و در «محیط ایرانی آن دوره در شمال ارس ایرانی شدند» (۷۲). مسعودی به گفته بارتولد نوشته است که یکی از مرزبانان دربند مدتی همه سرزمین های اران، شیروان و دربند را متحد کرده است ولی منبع دیگری این روایت را تأیید نکرده است (۷۳).

به هر تقدیر بنظر میرسد که جز در مواردی کوتاه مدت، بخش های مهمی از شمال ارس با آذربایجان یعنی سرزمین جنوب ارس متحد نشده است.

یا حاکم خود را دارا بود که معمولاً مانند شاه آن منطقه عمل میکرد.

ریشه نام آذربایجان از «آتروپاتکان» و یا «آتروپاتن» میاید که ریشه آن هم از نام «آتروپات» (یونانی: آتروپاتس) است. آتروپات در اواخر هخامنشیان «ساتراپ» و یا سردار و حاکم، یا استاندار منطقه کنونی آذربایجان، کردستان و بخشی از گیلان بود.

از نظر واژگان، «آتور» به پارسی میانه و یا پهلوی و دیرتر «آذور/آذر» به فارسی معاصر اولیه بمعنی آتش و آتروپاتکان/آذرباداگان بمعنی آتشکده، جایگاه و سرزمین «حفاظت شده از سوی آتش» است.

نام «آتروپاتکان»، «آذورباداگان» و «آذوریباگان» حتی در دوره ساسانیان موجود بوده و به سرزمین کنونی آذربایجان گفته میشده است.

پس از فتح آتروپاتن باستان از سوی اعراب مسلمان در سال ۶۳۹ میلادی/۴۳ هجری، شکل عربی شده «آذربایجان» و بالاخره «آذربایجان» رواج یافت.

تعریف آذربایجان از نگاه جغرافیای تاریخی را به بهترین صورت میتوان با تکیه بر م. اشتراک در «دائرة المعارف اسلام» (مدخل «آذربایجان») داد که دیگر تبدیل به تعریف استاندارد و علمی و بین المللی شده است. طبق این تعریف، سرزمین آذربایجان در اوایل دوره اسلامی محاط بود در جنوب شرقی با «جبال» (ماد باستان)، در جنوب غربی با بخش شرقی ولایت «جزیره» (آشور و یا آسور باستان)، در غرب با ارمنستان (اورارتوی باستان)، در شمال با ولایت ازان (آلبانیای باستان که یکی از سرزمین های قفقاز باشد) و در شرق با سواحل دریای خزر، مغان و گیلان (۶۶).

در اوایل قرن بیستم آذربایجان نام ولایت شمال غربی ایران بود که از شمال با قفقاز روسیه و در غرب با ترکیه همسایه بود که این، کم و بیش همان ولایت آذربایجان و یا آذربایجان در خلافت عباسی است.

منابع

(66) Streck, M.: Adharbaidjan, in: Encyclopaedia of Islam, First Edition (1913-1936), Consulted online 23. January 2017

۱۰ ریشه نام آذربایجان چیست؟

توضیح نام «آتروپاتن» («آتروپاتکان» بعنوان ریشه نام کنونی «آذربایجان») و توصیف حدود جغرافیائی آن در تاریخ برای اولین بار توسط مورخ یونانی استرابو (متولد سال ۶۳ پیش از میلاد) در کتاب معروفش بنام «جغرافیا» داده شده که حدود «آتروپاتن» یا «ماد کوچک» را چنین تعریف کرده است:

«ماد به دو بخش تقسیم میشود که یکی از آنها ماد بزرگ

است و پایتختش اکباتان (همدان) است که شهری بزرگ و مقرر پادشاهی ماد است. این کاخ هنوز هم مورد استفاده پارتی ها (اشکانیان) است (...). بخش دیگر که بخشی از ماد بزرگ است، آتروپاتن است که نامش را از راهبرش آتروپاتن گرفته است که این مملکت را از حاکمیت مقدونیان باز نگهداشت. هنگامیکه او پادشاه (ماد آتروپاتن) شد، استقلال این مملکت را برپا نمود وجانشینان او همچنان تا به امروز (به حکومت) ادامه میدهند و در زمان های گوناگون با (خانواده های) پادشاهان ارمنستان، سوریه (آشور) و پارت (اشکانی) وصلت نموده اند. (...). آتروپاتن با ارمنستان درغرب و ماد بزرگ در شرق هم مرز است و در شمال با هر دو در جنوب با دریای گرگان و سرزمین مردم ماد (بزرگ) هم مرز است. (...). ارمنیان و پارتی ها همسایگان قدرتمند آتروپاتنی ها هستند که آنان (آتروپاتیان) را پیوسته غارت کنند اما ایستادگی نمایند چنانکه سیمباس (پسر بارداس) را از دست ارمنیان باز پس گرفتند و رومیان آنها را (ارمنیان را) شکست دادند و آنها (ارمنیان) هم دوستان سزار شدند و آنها همزمان پارتیان را نیز خرسند نگهدارند» (۶۷).

کنونی به کوچ های خود ادامه دادند.

۵- سرزمین پارسیان عبارت بود از فارس و عیلام، اکباتان (همدان کنونی)، تا حدی کرمانشاه و حتی استان های مرکزی. سرزمین ماد عبارت بود از آذربایجان و کردستان کنونی، اکباتان و کرمانشاه، گیلان، مازندران، ری، طبرستان و اصفهان.

۶- قبایلی که به فلات ایران کنونی مهاجرت کرده، در این مناطق سکنی گزیدند بتدریج با مردم محلی و بومی این مناطق آمیختند. هیچگونه روایت و سندی مبنی بر قتل عام های جدی و بزرگ قومی و یا رانده شدن اجباری قومی از سوی قوم دیگر در ماد و پارس و بطور کلی ایران کنونی موجود نیست.

۷- اقوام بومی پیشا ایرانی در منطقه آذربایجان، گیلان، کردستان و کرمانشاه، همدان و شمال عراق کنونی عبارت بودند از گوتیان (در آذربایجان و کردستان کنونی)، لولوبیان (کردستان، آذربایجان و شمال عراق کنونی)، تا حدی حوزیان و اورارتوئیان (پراکنده و از جمله در مناطق حواشی غربی آتروپاتن بعدی)، کاسیان (لرستان کنونی) و قبایل کادوسی و کاسپی (میان کوه های البرز و دریای خزر یعنی استان اردبیل و گیلان کنونی). از هیچکدام از این اقوام اثری نوشتاری بجا نمانده است. طبق استنادهایی که در منابع ثانوی (مثلا آشوری، بابلی و یا یونانی) به این قبایل شده نظر زبانشناسان و باستانشناسان در باره قومیت و زبان آنها قطعی و روشن نیست. در اوایل هزاره یکم میلادی یعنی حدودا دو هزار سال پیش منابع تاریخی دیگر اشاره ای به این اقوام نمیکند. ظاهرا در مدت هزار سال پیش از میلاد این قبایل با ماد ها و دیگر قبایل منطقه (از جمله اورارتو) آمیزش یافته و زبان جدید مادی را پذیرفته اند.

۸- مادها که خود دولت بزرگی تاسیس کرده (۶۷۸ پ.م). آشور و اورارتوی همسایه را شکست دادند، از نظر سیاسی، قومی و زبانی بخصوص پس از شکست دولت ماد و تاسیس دولت هخامنشی (۵۵۰ پ.م) با پارس ها آمیزش یافتند. تحول زبان پارسی باستان به پارسی میانه (پهلوی) که بدنبال شکست هخامنشیان بدست اسکندر مقدونی انجام گرفت، احتمالا همزمان با استحاله مادی در پارسی نو بوده است. با گسترش بعدی دولت اشکانی و زبان پارتی [اشکانی آنان به سرتاسر دولت ایران، گویش شرقی (پارتی) پارسی نیز به این آمیزش زبانی ایران علاوه میشود تا جائیکه میتوان گفت زبان معاصر فارسی یعنی پارسی پس از اسلام، محصول آمیزش سه گونه پارسی، مادی و اشکانی (پارتی) ایرانی است [گونه ای که اساسا مبتنی بر گویش پارسی بوده اما از دو گویش مهم دیگر در غرب و شرق ایران تاثیر فراوان پذیرفته است.

۹- زبان های معاصر گیلکی، تالشی، تاتی (آذری)، کردی، زازا و یا گورانی تا چند قرن گذشته اثری نوشتاری نداشته اند. اشعار، متون و نقل قول هایی که بین سده های یازدهم تا هجدهم و یا نوزدهم بطور پراکنده با عنوان زبان و گویش این و یا آن شهر در آثار برخی شعرا و نویسندگان قید شده و با عنوان «فهلویات» معروف شده اند، احتمالا نشانه های باقیمانده از لهجه های محلی سرزمین های ماد با رنگ و اثر باقیمانده از دوران باستانی تر (احتمالا فارسی میانه و یا پهلوی) است. این آثار از نگاه تاریخ زبان ارزش بسیاری دارند. با اینهمه تنها بر اساس این «فهلویات» مشکل بتوان زبان و یا لهجه مناطق مشخص را در ادوار معین تعریف نمود. لیکن امروزه با مراجعه به تحولات تاریخی و بررسی و مقایسه زبانشناختی میتوان استنتاج کرد که این زبان ها گونه های باقیمانده زبان های باستانی ایرانی این منطقه هستند (۷۵) که احتمالا اگر هم تنها از زبان مادی باستان ریشه نگرفته باشند، میتوان آنها را مشتقاتی از زبان و یا زبان های مادی گذشته شمرد که با دیگر زبان های ایرانی (پارسی، پارتی و حتی سکائی) اختلاط یافته و بصورت معاصر تر دوره میانه و معاصر (کنونی) زبان های ایرانی در آمده اند. بیشک زبان ها و اقوام همسایه از جمله اورارتو، حوری و حتی یونانی و ارمنی نیز در تحول قومی و زبانی منطقه، از جمله گیلان، آذربایجان و کردستان نیز بی تاثیر نبوده اند. از پایان مرحله فارسی میانه (پهلوی) به بعد یعنی پس از اسلام است که عناصر تازه وارد عربی و ترکی نیز به مخلوط قومی و فرهنگی [زبانی مردم علاوه میشوند.

۱۰ [با این ترتیب میتوان با اطمینان گفت که دو عنصر قومی و زبانی عربی

یکی از این دوره های کوتاه به گفته بارتولد مربوط به حکومت شدادیان (پیش از سلجوقیان) میشود که گنجه را پایتخت اران قرار دادند و اران را با آذربایجان ایران متحد کردند. با این ترتیب اران از داشتن حکمرانان خود محروم گردید. بارتولد میگوید: «پس از سلجوقیان، آذربایجان، شیروان و دربند بتدریج ترک زبان شدند و پس از دوره مغول جنوب سرزمین (اران) نام ترکی قریباغ را گرفت. بعد از آن، نام اران دیگر تنها به معنای ادبی بکار برده شد» (۷۴).

در دوره های صفویان، افشاریان و قاجاریان نیز میدانیم که شمال ارس به خان نشین های تابع ایران تقسیم شده بود که مانند دربند، باکو، قویا، گنچه، قریباغ و غیره هرکدام نام خود را داشتند یعنی از نگاه تقسیم بندی های سیاسی و جغرافیایی، این مناطق شمال ارس جزو آذربایجان محسوب نمیشدند. بعد از الحاق این خان نشین ها به روسیه تزاری در قرن نوزدهم، این تقسیم بندی در مجموع ادامه یافت.

منابع

- (۶۷) تفصیلات بیشتر در باره ماد و آتروپاتن در: استرابو: جغرافیا، ۱۱، ۱۳ بند یک تا چهار
 (68) Streck, ibid
 (69) Streck, ibid
 (70) Kroll, S. E.: Map 90 Media Atropatene, Princeton University, 1994, PDF
 (71) Barthold, W., «Arran», in: Encyclopaedia of Islam, First Edition (1913-1926), Consulted online on 23. January 2017
 (72) Barthold, ibid
 (73) Barthold, ibid
 (74) Barthold, ibid

۱۱ ماد و آتروپاتن: جمع بندی

در ده نوشته گذشته کوشش کردیم در بستر تاریخ عمومی ایران به تاریخ ماد و بویژه آتروپاتن (یعنی آذربایجان و کردستان کنونی بعلاوه زنگان و تا حدی گیلان) از سه زاویه (۱) قومیت، (۲) زبان و (۳) جغرافیا نگاه کنیم و کوششی به درک بهتر ریشه ها و روند تاریخی آذربایجان کنونی نماییم.

بگذارید ابتدا آنچه را که گفتیم خلاصه کنیم تا روشن شود که امروزه بعد از گذشت بیش از ۲۷۰۰-۳۰۰۰ سال، موضوع ماد ها، کوچ آنها، دولت آنها، زبان آنها و نقش آنها در تاثیر گذاری و تاثیر پذیری تاریخی، اجتماعی، سیاسی و زبانی- فرهنگی ایران و همسایگان آن از چه نگاه جالب و آموزنده است.

۱- حدودا ۱۵۰۰ پیش از میلاد یعنی سه هزار و پانصد تا سه هزار سال پیش قبایل ایرانی از شمال (آسیای میانه، استپ های اوراسیا، شمال دریای خزر) به فلات ایران کنونی مهاجرت کردند. تا آن وقت ایران کنونی هنوز «ایرانی» نبود. قبایل مختلف و رنگارنگی در این مناطق زندگی میکردند.

۲- قبایل ایرانی که به فلات ایران آمدند از شاخه «ایرانی» قبایل «هند و ایرانی» («آریایی») یعنی شاخه شرقی قبایل «هند و اروپایی» زبان اوراسیا بودند.

۳- این، احتمالا بزرگترین و مهم ترین کوچ و سکونت به فلات ایران است. مهمترین کوچ و سکونت بعدی حدودا دو هزار سال بعد، یعنی بعد از اسلام، توسط قبایل ترک و به نسبت بمراتب کمتری اعراب انجام گرفت.

۴- اسناد و روایات تاریخی حکایت از دو گروه این اقوام ایرانی دارند: یکم پارس ها در غرب و جنوب و دوم ماد ها در غرب و شمال غرب فلات ایران. در این دوره اسناد و شواهد مستقیم و یا ثانوی از چهار زبان باستان ایرانی موجود است: اوستانی، پارسی باستان، مادی و سکائی. سکا ها آن دسته از ایرانیان بودند که به فلات ایران کوچ نکردند بلکه در استپ های شمال ایران

فایده غیر مستقیمی برای دانش بشری و زندگی اجتماعی انسان ها داشته باشد، شاید هم اصلا فایده ای نداشته باشد، اما اساسا و در درجه نخست برای کنجکاوی علمی بررسی شود.

اولا تاریخ ماد بخودی خود جالب است بهمان صورت که دانستن مثلا تاریخ آشور و یا عیلام و چین هم جالب است. ما بهر حال همه عضو یک جامعه واحد و مشترک بشری هستیم. اینکه یک عده علاقه داشته باشند در باره اجداد هزار، دو و یا سه هزار سال خود بدانند، چیز عجیبی نیست. دانش است.

و اما بنظر شخصی من حتی کسب معلومات در باره زبان و قومیت دولت ماد بزرگ (پیش از هخامنشیان) که مربوط به ۲۷۰۰-۲۵۰۰ سال پیش میشود و اینکه این دولت پس از هخامنشیان بطور کوچکتر شد و بصورت دولت و یا ایالت «آتروپاتن» یعنی همان آذربایجان بعدی در آمد که از آذربایجان، کردستان، زنجان و بخشی از گیلان امروز عبارت بود، و بخصوص اینکه زبان و قومیت مردم این سرزمین ها چه بود و چگونه شد، به دید امروزی ما کمک میکند و برخی ناروشنی ها را روشنتر کرده و شک و تردید ها را از بین میبرد. خود این، از نگاه روشن بینی و درک مسائل اجتماعی و اندیشه، رفتار و منشی متناسب در جامعه کنونی میتواند عامل موثر و کمک کننده ای باشد. این میتواند جلوی تعصب ها را بگیرد، به پرورش اندیشه و رفتاری همراه با تفاهم و صلح بین انسان های امروز یاری رساند و از دشمنی و نفرت بکاهد.

این، از ابتدای آن مطالعات، حداقل امید من بود.

نتیجه گیری شخصی من از این مطالعات چند ماهه در باره دولت ماد ها و سپس ماد آتروپاتن هم همین بود. مثلا با این مطالعات در یافتن که زبان ماد ها چیزی است که بعدا وارد این سرزمین شده است. قبلا در این سرزمین زبان ایرانی و قومیت ایرانی نبود. همه این داستان سه هزار سال پیش شروع شد. ثانیاً زبان های پیشا ایرانی ماد کوچک و یا عیلام از بین رفتند و زبان های ایرانی جای آنها را گرفتند. بله، زبان عوض شد. گوتی و لولوبی رفت و جایش را زبان مادی و سپس پهلوی گرفت. حتی دو هزار سال بعد از ماد زبان بخش مهمی از مردم آذربایجان باز عوض شد. آن پهلوی و یا فارسی میانه بتدریج از بین رفت و ترکی آذری جایگزین آن شد. اما در این میان، در این سه هزار سال نسل کشی نشد، قومی دچار قتل عامی کلان نگشت، از بین نرفت و یا بزور از موطن خود رانده نشد. از آذربایجان و کردستان، گیلان و ری و طبرستان تا اصفهان و فارس و خوزستان و خراسان، هر کسی که امروزه در این سرزمین زندگی میکند در این سرزمین بوده و مانده، از ماد به پارس رفته و از پارت به ماد آمده، و اینها همه نوادگان مشترک آنها هستند که قهر هم کردند، آشتی هم، سرافرازی هم داشتند، سرافکنندگی هم، ولی بهر حال با همدیگر زیستند و آمیختند. زبان ها آمدند و رفتند اما همه اقوام و تبار ها ماندند، مخلوط شدند و هر بار رنگین تر گشتند و چیزی را بوجود آوردند که ما امروزه و همگی آن هستیم - نوادگان همان ها که سه هزار سال پیش بودند و آنها که بعد تر آمدند و بعد تر اضافه شدند و این خانه را ساختند - همه آنان، با همه گناه ها و ثواب هایشان.

در آغاز چندان مطمئن نبودم این نتیجه را خواهم گرفت اما از رسیدن به چنین نتیجه گیری احساس رضایت کردم و از اینکه این بررسی را کرده و یافته های خود را بقلم آورده ام شاد شدم.

در ابتدای سلسله مقالات «ماد آتروپاتن» هم نوشته بودم. من باستانشناس نیستم، زبانشناسی تاریخی هم زیاد نخوانده ام. برای صاحب نظر بودن در باره ماد و هخامنشی و آشور و شومر و عیلام باید اولاً این زبان ها را همراه با یونانی دانست و در هیئت آکادمیک بطور مستمر و گروهی بررسی دسته جمعی کرد. من این زبان های باستانی و خط میخی را نمیدانم. من در این مدت فقط ده ها و ده ها مقاله و کتاب از منابع درجه اول بین المللی مانند ایگور دیاکونوف، ولادیمیر مینورسکی و دیوید نیل مک کنزی و یا دانشمندان معاصر تر مانند گرنوت ویندفور که شخصیت های برجسته تاریخ باستان و زبانشناسی تاریخی مخصوصا در حوزه خاورمیانه و قفقاز باستان و ایرانشناسی هستند خواندم و با دوستان صاحب نظر به بحث گذاشتم تا هم خودم موضوع را بهتر بفهمم و از کسب این دانش لذت ببرم و هم شاید ره آوردی، درسی از این مطالعات بگیرم و با دیگران تقسیم کنم.

و ترکی تا ظهور اسلام در ایران تاریخی (و ایران کنونی) تاثیر چندانی نداشته اند. بعد از شکست امپراتوری ساسانی از اعراب مسلمان (۶۵۱ م.) است که مرزهای ایران گشوده میشوند، ایران به بخشی از امپراتوری خلفای اسلامی تبدیل میگردد و در حالیکه برخی قبایل اعراب با ایران مهاجرت کرده در اینجا مسکون میشوند، قبایل تازه مسلمان ترک تا حدی از قفقاز اما عمدتاً از ناحیه آسیای میانه (سغد، سمرقند، بخارا و خوارزم) به شرق ایران باستان و خراسان میابند و مسکون میشوند. کوچ و سکونت ترک ها در تمام ایران از دوره سلجوقیان به بعد تشدید میشود و آنها بخصوص در راه فتح سرزمین های مسیحی قفقاز و بویژه بیزانس در آذربایجان ایران متمرکز میشوند. زبان اکثر آذربایجانیان و مردم بیزانس در همین دوره کوچ ها و حاکمیت قبایل و سلسله های ترک زبان است که تغییر یافته بتدریج در طی چند صد سال ترکی میشود. روند اصلی ترکی شدن زبان اکثر آذربایجانیان و مردم کنونی ترکیه از این تاریخ یعنی اواسط قرن یازدهم به بعد به طور جدی شروع شده و عملی گشته است.

بهتر است این جمع بندی از مقاله های گذشته در باره تاریخ باستان ماد و آتروپاتن را با این نقل قول از معروفترین مورخ ماد یعنی دیاکونوف خاتمه دهیم: «همه می دانند که تقریباً هیچ یک از اقوام خاور نزدیک و دیگر نواحی اکنون به زبانی که اسلاف بلافلسشان چندین هزار سال پیش بدان متکلم بودند، سخن نمی گویند. در مصر زبان باستان مصری جای خود را به قبطی و سپس به یونانی و سرانجام به عربی داد. حال آنکه ساکنان آن سامان نه نابود گشتند و نه از میهن خویش رانده شدند و بلا تغییر باقی ماندند. هم چنین در عراق نیز زبان های سومری و هوریتی به ترتیب جای خود را به آشوری و بابلی (اکدی) و آرامی و عربی سپردند. در آسیای میانه زبان های ایرانی خوارزمی و سغدی و باکتریایی و پارتی به السنه ترکی ازبکان و قره قلیپایان و ترکمنان تبدیل شد. تعویض متشابهی در زبان های سرزمین ماد نیز صورت وقوع یافت. ولی تعویض زبان بهیچ وجه بمعنی طرد ساکنان اصلی این سرزمین ها نبوده است و بدین سبب اقوام کنونی [] با اینکه زمانی به زبانهای دیگری سخن میگفتند [] بطور کلی اخلاف مستقیم ساکنان باستانی این کشورها میباشند، ساکنانی که میراث فرهنگی و تاریخی و نژادی ئی را که به اقوام کنونی رسیده، ایجاد کرده اند.» (۷۶).

منابع

(75) Windfuhr, G.: Dialectology and Topics; in: Windfuhr, G., ed.: The Iranian Languages, London and New York, 2009, p. 15

(۷۶) دیاکونوف، الف، ص ۹۳

۱۲ درس های ماد و آتروپاتن

من تقریباً در هفت ماه گذشته بطور متمرکز درباره دولت ماد ها و ادامه آن که ماد آتروپاتن (و یا «ماد کوچک») باشد، مطالعه کردم. آن روز یکی از دوستان نزدیک ایران تلفن کرد که فلائی، خوب که چی؟ این داستان سه هزار تا دو هزار و یا ۱۵۰۰ سال پیش است. به زندگی امروز ما چه ربطی دارد؟

گفتم اولاً این مربوط به علاقه شخصی هر کس است و اینکه نسبت به چه موضوعی علاقه دارید بخوانید و تحقیق کنید و شاید حتی بنویسید. لازم نیست حتماً به درد کسی بخورد. من در ترکیه دوستی دارم که تخصص اش فقط زبان اویغوری باستان است که تا تقریباً ۵۰۰-۶۰۰ سال پیش در آسیای میانه بین قبایل ترک زبان (تورکیک) رواج داشت. یک دوست دیگر آلمانی من در باره تاریخ شستشو و نظافت بدن در جوامع بشری تحقیق میکند و اینکه مثلاً هزار سال پیش در آسیا و یا اروپا مردم خودشان را چطور تمیز میکردند؟ خوب، این ها امروز به درد چه کسی میخورد؟ بعضی مطالب آکادمیک و تحقیقاتی مستقیماً به درد زندگی امروز انسان ها میخورد. شما انواع سم های گیاهی و یا حیوانی را بررسی میکنید و یا علل شیمیائی تشدید آلزهایمر را جستجو میکنید و این ممکن است زندگی هزاران و میلیون ها نفر از مردم جهان را سالمتر و بهتر کند. بعضی مطالب اما شاید در نهایت

امیدوارم توانسته باشم به نکاتی که حدس میزنم امروزه در رابطه با دوره ماد و ماد آتروپاتن در ذهن برخی از ایرانیان شک و سوال ایجاد میکند و یا بی اطلاعی در آن مورد باعث گمراهی برخی دیگر میشود در حد توان و دانش محدودم روشنی ببیندازم - و یا اقلا خوانندگان را به شک و طرح پرسش های بیشتر و دنباله گیری مطالعات خودشان تشویق کنم.

۱۳ منابع متن و تصویر، مشارکت‌کنندگان و مجوزها

۱.۱۳ متن

- ماد و آترویاتن منبع: https://fa.wikibooks.org/wiki/%D9%85%D8%A7%D8%AF_%D9%88_%D8%A2%D8%AA%D8%B1%D9%88%D9%BE%D8%A7%D8%AA%D9%86?oldid=84611 مشارکت‌کنندگان: Doostdar, دوستی بزرگ و Abbas.djavadi

۲.۱۳ تصاویر

- پرونده: **Diadochi_301_Shepherd.png** منبع: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/d4/Diadochi_301_Shepherd.png مجوز: Public domain مشارکت‌کنندگان: William R. Shepherd (died 1934), Historical Atlas (1911) هنرمند اصلی: William Robert Shepherd
- پرونده: **Split-arrows.svg** منبع: <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/a/a7/Split-arrows.svg> مجوز: Public domain مشارکت‌کنندگان: ? هنرمند اصلی: ?

۳.۱۳ محتوای مجوز

- Creative Commons Attribution-Share Alike 3.0